

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΚΡΗΤΗΣ

Σχολή Επαγγελματιών Υγείας & Πρόνοιας

Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας

Πτυχιακή Εργασία:

**«ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΤΕΛΕΙΟΦΟΙΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΤΕΙ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ, ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ, ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ
ΕΤΟΙΜΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΕΡΙΘΑΝΑΤΙΑΣ
ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ»**

ΦΟΙΤΗΤΡΙΕΣ

Σκαλίδου Ειρήνη

Κουτρούπη Ελένη

Υποβλήθηκε ως απαιτούμενο για την απόκτηση του πτυχίου Κοινωνικής Εργασίας

Μάιος 2019

Copyright – @ 2019 Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΣΕΥΠ, ΤΕΙ Κρήτης.

<http://www.teicrete.gr/koinerg/koinwnikis.html>

Το περιεχόμενο της συγκεκριμένης Π.Ε. με τίτλο:

«Συγκριτική μελέτη ανάμεσα στους τελειόφοιτους φοιτητές του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης και των Παιδαγωγικών τμημάτων Προσχολικής, Δημοτικής και Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σχετικά με την ετοιμότητά τους για υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά»

αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία των συγγραφέων, Κουτρούπη Ελένης και Σκαλίδη Ειρήνης, της επιβλέπουσας καθηγήτριας Πεδιώτη Νεκταρίας και του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας και προστατεύονται από τους νόμους περί πνευματικής ιδιοκτησίας (Νόμος 2121/1993 και κανόνες Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα).

Δήλωση τήρησης της ακαδημαϊκής δεοντολογίας

Οι υπογράφωντες φοιτητές του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Κρήτης
Κουτρούπη Ελένη
Σκαλίδου Ειρήνη

δηλώνουμε υπεύθυνα ότι η παρούσα πτυχιακή εργασία με τίτλο:

«Συγκριτική μελέτη ανάμεσα στους τελειόφοιτους φοιτητές του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης και των Παιδαγωγικών τμημάτων Προσχολικής, Δημοτικής και Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σχετικά με την ετοιμότητά τους για υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά»

είναι στο σύνολό της προϊόν δικής μας δουλειάς και ότι όλες οι πηγές που έχουν χρησιμοποιηθεί αναφέρονται πλήρως. Επίσης, δηλώνουμε ότι δεν αποτελεί προϊόν οποιασδήποτε εξωτερικής μη αδειοδοτημένης βοήθειας και ότι δεν έχει υποβληθεί σε οποιοδήποτε ίδρυμα ή οργανισμό προς αξιολόγηση, ούτε έχει δημοσιευθεί στο παρελθόν μέρος αυτής ή στο σύνολό της.

(Υπογραφή)

(Υπογραφή)

_____Κουτρούπη Ελένη_____

_____Σκαλίδου Ειρήνη_____

Όνοματεπώνυμο

Όνοματεπώνυμο

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η πτυχιακή εργασία με θέμα: *«Συγκριτική μελέτη ανάμεσα στους τελειόφοιτους φοιτητές του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης και των Παιδαγωγικών τμημάτων Προσχολικής, Δημοτικής και Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σχετικά με την ετοιμότητά τους για υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά»* εκπονήθηκε στα πλαίσια του προπτυχιακού προγράμματος σπουδών του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα την επόπτρια καθηγήτριά μας κυρία Πεδιώτη Νεκταρία για τη βοήθεια και το χρόνο που μας αφιέρωσε για την ολοκλήρωση της εργασίας μας. Επίσης, ευχαριστούμε όλους του καθηγητές της σχολής μας, που σε όλα αυτά τα χρόνια μας έδωσαν τις απαραίτητες γνώσεις και τα εφόδια για να αποκτήσουμε το πτυχίο μας, το οποίο αποτελεί σημαντικό προσόν για τη μελλοντική μας εξέλιξη.

Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους γονείς μας, οι οποίοι είναι δίπλα μας υποστηρίζοντας κάθε προσπάθειά μας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αναλύει διεξοδικά το θέμα της ετοιμότητας για την υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και της διαχείρισης του πένθους σε παιδιά, των τελειόφοιτων φοιτητών στα τμήματα των Παιδαγωγικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, καθώς και του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Κρήτης.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο ενότητες, οι οποίες περιλαμβάνουν το θεωρητικό και το ερευνητικό κομμάτι του θέματος. Το θεωρητικό κομμάτι περιλαμβάνει τα τρία πρώτα κεφάλαια. Στο ερευνητικό μέρος παρουσιάζεται η έρευνα με ερωτηματολόγια κλειστού τύπου σε τελειόφοιτους των τμημάτων.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την περαιτέρω συζήτηση των αποτελεσμάτων και με την παράθεση της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε.

Σκοπός μελέτης είναι να εξετάσει τους παράγοντες, προσωπικούς και εργασιακούς, που επηρεάζουν την ετοιμότητα των μελλοντικών κοινωνικών λειτουργών και των μελλοντικών εκπαιδευτικών λειτουργών, αφενός για να σχεδιάσουν και να πραγματοποιήσουν προγράμματα περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους για παιδιά και αφετέρου να διαχειριστούν λειτουργικά το πένθος των παιδιών από την απώλεια.

Τα κύρια συμπεράσματα που διεξήχθησαν είναι ότι υπάρχει μια αδυναμία στη διαπαιδαγώγηση πέραν των ορίων των πανεπιστημιακών σπουδών σε θέματα διαχείρισης της απώλειας και του θανάτου. Επίσης, το μεγαλύτερο μέρος των ερωτηθέντων δήλωσε ότι δεν βρίσκεται σε ετοιμότητα στο να διοργανώνει προγράμματα περιθανάτιας αγωγής, λόγω πολλών κατάλοιπων της σημερινής κοινωνίας, αλλά και λόγω αντιλήψεων και συναισθηματικών αδυναμιών.

ABSTRACT

This paper analyzes thoroughly the issue of preparedness for the implementation of programs of perjury and management of mourning in children, concerning graduate students in the Department of Pedagogics of the University of Thessaly, as well as the Department of Social Work of TEI of Crete.

It is divided into two sections, which include the theoretical and research part of the subject. The theoretical part includes the first three chapters. The research section presents the research with closed-type questionnaires for graduates of the departments.

The study is completed by further discussion of the results and the bibliography used.

The purpose of the study is to examine factors, both personal and work, that affect the readiness of future social workers and future educators to design and implement programs of perpetual childhood education and management and to manage child mourning functionally from the loss.

The main conclusions that have been made are that there is a weakness in education beyond the limits of university studies on management of loss and death. Also, most of the respondents said they are not prepared to organize programs of perjury because of many of the current society's deprivation but also because of perceptions and emotional weaknesses.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	12
1.1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΑΠΩΛΕΙΑΣ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΗΛΙΚΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ	12
1.2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ	15
1.3 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ – ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΗ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	22
2.1 ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΠΕΝΘΟΣ: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΘΑΝΑΤΙΑΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ.	22
2.2 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΘΑΝΑΤΙΑΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ.	24
2.5. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο	30
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΘΑΝΑΤΙΑΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΕΝΘΟΥΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΠΟΥ ΣΤΕΛΕΧΩΝΟΥΝ ΤΙΣ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΟΥ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ	30
3.1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ.	30
3.2 Η ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ	31
3.3 ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ.	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο	34
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	34
4.1 ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ	34
4.2 ΣΚΟΠΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	34
4.4 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ	37
4.5 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ – ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ	39
4.6 ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΔΥΣΚΟΛΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο	41
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο	50
6.1 ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	50
6.2 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	53

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	54
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	59

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Carl Jung (2000) ορίζει το θάνατο απλά ως το τέλος. Τον παρομοιάζει με μία τελεία που τοποθετείται στο τέλος της πρότασης και δεν ακολουθείται παρά μόνο από αναμνήσεις. Ο θάνατος αποτελεί φυσική κατάληξη της πορείας της ζωής, όμως, η σύγχρονη κοινωνία τον αντιμετωπίζει είτε ως θέμα μικρής σημασίας, είτε ως θέμα ταμπού (Μαυρίδου, 2010). Η δυσκολία προσέγγισης του ζητήματος της ζωής και του θανάτου δεν είναι κάτι καινούργιο, η αντιμετώπιση του θανάτου και της απώλειας που φέρει και η αμηχανία συζήτησης περί αυτού, απασχολεί την ανθρωπότητα ανέκαθεν (Τσιάντης, 2004). Ειδικότερα μάλιστα, όταν η αντιμετώπιση της απώλειας και η συζήτηση του θέματος αφορά παιδιά, η αμηχανία και οι δυσκολίες εντείνονται (Χατζηνικολάου & Αναγνωστοπούλου, 2010).

Στο σχολείο η απώλεια προσεγγίζεται έμμεσα από το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη Βιολογία, τα Θρησκευτικά, τη Λογοτεχνία και την Ιστορία (Μαυρίδου, 2010). Θεωρητικά, στο πρόγραμμα του σχολείου περιλαμβάνονται προγράμματα Αγωγής Υγείας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ειδικότερα στον άξονα «διαπροσωπικές σχέσεις και ψυχική υγεία» συγκαταλέγεται η διαχείριση του πένθους από τα παιδιά, συνεπώς και η περιθανάτια αγωγή (Στάππα-Μουρτζίνη, 2010).

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται σκόπιμο να διασαφηνιστούν οι όροι «Προγράμματα Αγωγής Υγείας», «Προγράμματα Περιθανάτιας Αγωγής», «πένθος» και «διαχείριση του πένθους». Τα Προγράμματα Αγωγής Υγείας αποτελούν ένα σώμα δραστηριοτήτων και αφορούν στην επεξεργασία θεμάτων που έχουν ως στόχο να βοηθήσουν στην πρόληψη και στην αλλαγή στάσεων και συμπεριφορών των παιδιών, προσφέροντάς τους την ευκαιρία να αναπτυχθούν, να δημιουργούν και να αντιμετωπίζουν δύσκολες καταστάσεις (Γκόκας κ.α., 2000).

Η περιθανάτια αγωγή είναι ένα πρόγραμμα που ακολουθεί τη φιλοσοφία της Αγωγής Υγείας, σχεδιάζεται με βάση την ηλικία και το στάδιο ανάπτυξης των παιδιών, με στόχο αφενός να αποβάλλει σταδιακά τις απαγορεύσεις που σχετίζονται με το γεγονός του θανάτου και αφετέρου να διευκολύνει τη διαχείριση του άγχους και του φόβου απέναντι στον θάνατο. Συνεπώς, είναι απαραίτητο οι επαγγελματίες που θα υλοποιήσουν ένα τέτοιο πρόγραμμα να έχουν διασαφηνίσει πώς κατανοείται η απώλεια, σύμφωνα με το ηλικιακό πλαίσιο και το νοητικό επίπεδο των παιδιών (Χατζηνικολάου, 2014).

Το πένθος έπεται της απώλειας και αποτελεί μια διαδικασία. Σύμφωνα με τον Stevenson (1999:121): *«το πένθος συνίσταται σε συναισθηματικές και σωματικές αντιδράσεις και επιπτώσεις που αισθάνονται οι άνθρωποι, λόγω θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου. Περιλαμβάνει συναισθήματα όπως: λύπη, θυμό, απελπισία, ενοχές, φόβο. Κάθε άνθρωπος μπορεί να παρουσιάσει ένα διαφορετικό συνδυασμό συναισθημάτων και σωματικών ενοχλήσεων»*. Για τη διαχείριση του πένθους και τα προγράμματα που την πραγματεύονται, όπως και στην περιθανάτια αγωγή, οι επαγγελματίες θα πρέπει να έχουν γνώσεις σχετικά με το πώς εξελίσσεται η διαδικασία του πένθους στα παιδιά (Σισμάνη, 2006).

Η Χατζηνικολάου (2014) ορίζει την ετοιμότητα (readiness) ως μία κατάσταση όπου ο εν δυνάμει συντονιστής τέτοιων προγραμμάτων έχει τις απαραίτητες γνώσεις, καθώς και μια θετική στάση που τον καθιστούν έτοιμο: (α) να εισαγάγει παρεμβάσεις και να συζητήσει θέματα που έχουν σχέση με την απώλεια και το θάνατο με παιδιά και να (β) να προσεγγίσει και να στηρίξει το παιδί που πενθεί.

Όμως στο εκπαιδευτικό μας πλαίσιο δεν περιλαμβάνονται σε ικανοποιητικό βαθμό προγράμματα περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης του πένθους, επίσης, οι περισσότεροι επαγγελματίες που ασχολούνται με παιδιά δεν είναι κατάλληλα καταρτισμένοι. Είναι γεγονός πως στα κύρια εκπαιδευτικά προγράμματα σπουδών δεν προσεγγίζεται ικανοποιητικά το θέμα, με αποτέλεσμα ούτε οι φοιτητές που πραγματοποιούν εργαστηριακά μαθήματα ή πρακτική σε σχολική μονάδα να είναι προετοιμασμένοι, ούτε φυσικά και οι νέοι επαγγελματίες, δίχως επιπλέον κατάρτιση. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι επαγγελματίες που ασχολούνται με παιδιά εμφανίζονται ανέτοιμοι να διαχειριστούν το πένθος του παιδιού, καθώς και να υλοποιήσουν σχετικό πρόγραμμα. Μάλιστα, αρκετές φορές το πένθος του παιδιού επηρεάζει ψυχολογικά και τους ίδιους. Επιπλέον, η ελληνική βιβλιογραφία δε βοηθά ιδιαίτερα, καθώς παρουσιάζει μικρό όγκο σχετικών μελετών (Χατζηνικολάου & Πλατσίδου, 2011 – Χατζηνικολάου, 2014). Η συνεργασία θεραπευτών και κοινωνικών επιστημόνων με εκπαιδευτικούς θα μπορούσε να επιτύχει καλύτερα αποτελέσματα ως ομάδα στη δημιουργία και υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους, καθώς ομαδικά επιτυγχάνονται περισσότερα απ' ό,τι μπορεί να πετύχει ο κάθε επαγγελματίας μόνος του (Lacey, 2001).

Με βάση τα παραπάνω, αλλά και με αφορμή ένα προσωπικό βίωμα συναδέλφου, με περιστατικό θανάτου μαθητή σε σχολική μονάδα, ευαισθητοποιηθήκαμε ως ομάδα και κρίναμε πως το συγκεκριμένο θέμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το επιστημονικό μας ενδιαφέρον είναι μεγάλο, καθώς είναι πολύ πιθανό μελλοντικά να εργαστούμε ως κοινωνικοί

«Πτυχιακή εργασία των φοιτητριών Σκαλίδου Ειρήνης & Κουτρούπη Ελένης»

λειτουργοί σε σχολική μονάδα και να πρέπει να υλοποιήσουμε ένα τέτοιο πρόγραμμα. Μέσα από τη συγκεκριμένη πτυχιακή εργασία θα διερευνηθεί η ετοιμότητα των τελειόφοιτων φοιτητών του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης, ως παράδειγμα μελλοντικών κοινωνικών επιστημόνων και των τελειόφοιτων φοιτητών των Παιδαγωγικών Τμημάτων Προσχολικής, Δημοτικής και Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ως παράδειγμα μελλοντικών εκπαιδευτικών σχετικά με την υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1.1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΑΠΩΛΕΙΑΣ, ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΗΛΙΚΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Ο θάνατος αποτελεί ένα φυσικό φαινόμενο και χαρακτηρίζεται ως αναμφισβήτητος και αναπόφευκτος. Στο πέρασμα των χρόνων, ο άνθρωπος ποτέ δεν κατάφερε να εξοικειωθεί με την έννοια του θανάτου και ίσως ποτέ δεν θα καταφέρει να αποκτήσει αυτήν την εξοικείωση, ώστε να μπορέσει να τον προσεγγίσει με ευκολία και να τον κατανοήσει πλήρως. Στην καθημερινότητα, κάθε άνθρωπος προσπαθεί συνεχώς να απωθήσει την παρουσία του, ιδιαίτερα όταν δεν αφορά αγαπημένα του πρόσωπα. Ωστόσο, όσο αδιανόητος και αν είναι ο θάνατος αποτελεί μια πραγματικότητα στην ζωή του καθενός, αλλά παράλληλα και στη ζωή των γύρων του.

Σύμφωνα με τη Bowlby-West (1983), το πένθος είναι μια φυσιολογική διαδικασία που μπορεί να ξεκινήσει από την φαντασίωση της απώλειας ενός αγαπημένου αντικειμένου, σε συνδυασμό με την εμπειρία του αποχωρισμού από το γονέα ή του βιώματος της απώλειας κάποιου στενού συγγενή ή φίλου σε μικρή ηλικία, τα οποία μπορεί να θέσουν σε κίνηση τις «προθανάτιες φαντασιώσεις» (το προαίσθημα για μια απώλεια). Η Bowlby το 1961 υποστήριξε ότι υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στις έννοιες του πένθους (mourning) και της θλίψης (grief) και ανέφερε ότι η θλίψη και ο θρήνος είναι υποκειμενικές καταστάσεις, οι οποίες εμφανίζονται όταν εγκαταλείπεις το χαμένο αντικείμενο ή παραιτείσαι από την ψευδαίσθηση της σχέσης με αυτό. Αυτές οι καταστάσεις περιλαμβάνουν, επίσης, τη φάση της αναζήτησης και της νοσταλγίας του απολεσθέντος δεσμού με το αντικείμενο. Αναλυτικότερα, ο θρήνος αποτελεί το σύνολο των συναισθηματικών αντιδράσεων και εκδηλώσεων που φυσιολογικά εμφανίζονται μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή την απώλεια μιας ιδέας κ.ά. Ο θρήνος περιλαμβάνει όλες τις ψυχολογικές και συναισθηματικές αντιδράσεις ενός ατόμου μπροστά στο πένθος. Κάποιες από αυτές τις αντιδράσεις μοιάζουν με αυτές που περνάει ο κάθε άνθρωπος στη βρεφική του ηλικία, όπως για παράδειγμα τις αντιδράσεις που εμφανίζει ένα βρέφος όταν αποχωρίζεται από τη μητέρα του.

Σύμφωνα με τον Kroen (2007), τα παιδιά καλούνται να κατανοήσουν το θάνατο με βάση το ηλικιακό τους επίπεδο και έχουν ανάλογες αντιδράσεις.

❖ *Βρέφη*

Τα μωρά που χάνουν τη μητέρα τους καταλαβαίνουν την απώλεια και πενθούν με το δικό τους τρόπο. Επειδή δεν μπορούν να μιλήσουν, εκφράζουν τη θλίψη τους μέσα από το κλάμα ή με άλλα συμπτώματα (π.χ. άρνηση τροφής, δυσκολίες ύπνου), φανερώνοντας τα ίδια συμπτώματα με τον αποχωρισμό. Αν χάσουν κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς τους δεν θα επηρεαστούν τόσο έντονα, αλλά θα αντιληφθούν τον πόνο μέσα από τον πόνο της μητέρας και μπορεί να αντιδράσουν. Σε αυτήν την περίπτωση οι γονείς καλούνται να ακολουθήσουν ένα σταθερό πρόγραμμα φροντίδας του μωρού, χωρίς δυνατές φωνές και εκδηλώσεις με πολλούς άγνωστους ανθρώπους.

❖ *Νήπια από 2 έως 5 ετών*

Σε αυτό το ηλικιακό φάσμα ένα παιδί δεν μπορεί να αντιληφθεί τη σημασία του θανάτου. Μπορεί να εξοικειωθεί όμως με τη λέξη θάνατος μέσα από παραμύθια, αλλά την κατανοεί με ένα τρόπο που χαρακτηρίζεται από ανωριμότητα, αφού από την έννοια αφαιρεί τα δύο κύρια χαρακτηριστικά της που είναι το μη αναστρέψιμο (για πάντα) και η καθολικότητα (για όλους). Για τα παιδιά αυτής της ηλικίας ο θάνατος δεν είναι τελικός. Έχουν την πεποίθηση ότι ο πεθαμένος είναι σαν να κοιμάται ή σαν να έχει πάει ταξίδι και κάποια στιγμή θα ξαναγυρίσει. Τον αντιλαμβάνονται σαν μια εξαφάνιση ή σαν ένα πρόσκαιρο αποχωρισμό. Όταν τα ρωτήσουν τι συνέβη θα επαναλάβουν αυτό που άκουσαν, αλλά στην πραγματικότητα δεν θα γνωρίζουν τι σημαίνει. Τα παιδιά δεν λυπούνται γι' αυτόν που πέθανε, αλλά μπορεί να αισθάνονται θυμό ή να είναι ταραγμένα από τους φόβους τους και την ένταση που επικρατεί στο σπίτι. Οι αντιδράσεις τους μπορεί να είναι έντονες, να τους δημιουργούνται ανησυχίες και δυσκολίες. Σε αυτήν την περίπτωση οι γονείς πρέπει να δίνουν έμφαση στο ότι το σώμα σταμάτησε εντελώς να λειτουργεί. Η λέξη εντελώς θα βοηθήσει να καταλάβουν και να μην μπερδευτούν, ιδιαίτερα όταν έχουν δει στην τηλεόραση ορισμένες φιγούρες όπου βρίσκονται για λίγο ακίνητες και μετά επανέρχονται.

❖ Παιδιά από 6 έως 8 ετών

Τα παιδιά σε αυτήν την ηλικία, παρόλο που είναι πιο ώριμα συνεχίζουν να επηρεάζονται από τη συναισθηματική κατάσταση των γονιών τους. Αντιλαμβάνονται πλέον τον θάνατο, αλλά όχι τη μονιμότητά του. Συνήθως τον αντιλαμβάνονται σαν κάτι το πολύ επικίνδυνο ειδικά όταν απειλεί τη συνέχεια της δικής τους ύπαρξης. Ο θάνατος κοντινού προσώπου τα φοβίζει στο βαθμό που μπορεί να τους αφαιρέσει μια μείζονα πηγή σταθερότητας και ικανοποίησης των αναγκών τους. Κι επειδή σε αυτήν την ηλικία τα παιδιά χρειάζονται να συνδέουν το καθετί που συμβαίνει με μια συγκεκριμένη αιτία, αναρωτιούνται συχνά όχι τόσο για τον τρόπο με τον οποίο πέθανε το αγαπημένο τους πρόσωπο, αλλά για το ποιος τον πέθανε. Μπορεί να νομίζουν ότι φταίνε αυτά γι' αυτό που τους συνέβη, για παράδειγμα μπορεί να έχει πεθάνει ο αδερφός τους από μια αρρώστια κι εκείνα να νομίζουν ότι προκάλεσαν τον θάνατο, επειδή τσακώνονταν μαζί του ή τον ζήλευαν. Ένα άλλο χαρακτηριστικό σε αυτήν την ηλικία είναι οι πολλές ερωτήσεις που κάνουν σχετικά με το θάνατο. Θέλουν να μάθουν το πώς και το γιατί, το πριν και το μετά.

❖ Παιδιά 8 έως 12 ετών

Σε αυτήν την ηλικία τα παιδιά κατανοούν το θάνατο όπως οι ενήλικες. Αποδέχονται πλέον ότι ο θάνατος είναι μόνιμος, καθώς και ότι αφορά όλους τους ανθρώπους. Επηρεάζονται από τη θλίψη των γονιών τους και μπορούν να περάσουν περιόδους στενοχώριας όπως οι ενήλικες. Μερικά από αυτά μπορεί να αποτραβιούνται και να είναι δύσκολο να τα πλησιάσεις. Η συμπεριφορά τους μπορεί να είναι δύστροπη εξαιτίας της συνειδητοποίησης ότι ο θάνατος συμβαίνει στη ζωή όλων και προσπαθούν να προκαλέσουν τους γονείς τους. Σε αυτήν την περίπτωση οι γονείς πρέπει να συζητάνε πρόσωπο με πρόσωπο και να τους δίνουν ευκαιρίες να εκδηλώσουν τους προβληματισμούς τους. Πρέπει να απαντάνε λεπτομερώς εκεί όπου χρειάζεται. Να μην υποδεικνύουν το πώς πρέπει να αισθάνονται σε αυτήν τη φάση ή να τα προτρέπουν να μη σκέφτονται το γεγονός.

❖ Παιδιά 12 έως 15 ετών

Σε αυτήν την ηλικία τα παιδιά έχουν πλέον αναπτύξει μια πλήρη αντίληψη της έννοιας του θανάτου με όλες τις πλευρές της: την ανεπανόρθωτη και οριστική, την παγκόσμια και αναπόφευκτη, καθώς και ότι πρόκειται για κάτι που θα αφορά αναγκαστικά και τα ίδια κάποια στιγμή. Σε αυτήν την περίπτωση οι γονείς πρέπει να συζητάνε και να ενθαρρύνουν τα παιδιά

να πουν τους προβληματισμούς τους. Να τα ενημερώνουν για τα θέματα που μπορεί να προκύψουν π.χ. οικονομικές επιπτώσεις. Να τους δίνουν την ευκαιρία να συμμετάσχουν στις τελετουργίες εάν το θελήσουν.

Είναι γεγονός ότι τα παιδιά σε αυτήν την ηλικιακή φάση μπαίνουν στο στάδιο της προεφηβείας. Η αντίληψη του θανάτου έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με εκείνη των ενηλίκων. Επίσης, ενδέχεται να ενδυναμώνεται η ανησυχία τους για τη δική τους θνησιμότητα. Αποκτούν έναν μηχανισμό άμυνας και πολλές φορές αντιμετωπίζουν το θάνατο με απαξιωτικό τρόπο, κινδυνεύοντας με αυτόν τον τρόπο να χαρακτηριστούν από τρίτους ως αναισθητα. Σε αυτήν τη φάση της ηλικίας τα παιδιά θέλουν να έχουν πρότυπα τους άλλους συνομήλικούς τους και να νιώθουν ότι αποτελούν μέλος μιας ομάδας και μιας κοινότητας. Βιώνοντας ένα θάνατο ενός αγαπημένου τους προσώπου νιώθουν ότι διαφοροποιούνται από την ομάδα και ξεχωρίζουν (ΔΙ.ΚΕ.ΨΥ., 2013).

Κάθε παιδί αποτελεί ένα ξεχωριστό χαρακτήρα βάσει του οποίου πρέπει να αντιμετωπίζεται. Η ψυχολογική και συναισθηματική του κατάσταση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη συμπεριφορά και την αντιμετώπιση των ενηλίκων. Κατά τη χρονική περίοδο που το παιδί βιώνει την κατάσταση του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου, οι ενήλικες πρέπει να παίζουν το ρόλο του παρατηρητή της συμπεριφοράς του, ώστε να προβούν σε κατάλληλα μέτρα αντιμετώπισής του. Παρέχοντάς του τη σωστή βοήθεια, καταφέρνουν να συμφιλιώσουν το παιδί όσο το δυνατόν περισσότερο με την απώλεια του αγαπημένου του προσώπου, καθώς, επίσης, και να το διευκολύνουν να συμβιβαστεί με το γεγονός ότι ο θάνατος θα αποτελεί πάντα μια κατάσταση την οποία θα βιώσει αρκετές φορές στη διάρκεια της ζωής του (Kroen,2007).

1.2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Σύμφωνα με τους Freud (1917), Lindemann & Bowlby (1980) για να συμφιλιωθεί το άτομο με ένα βαρύ πένθος είναι απαραίτητο να επεξεργαστεί την απώλεια. Χωρίς αυτήν την επεξεργασία, που αποτελεί το επίκεντρο στις θεραπείες του θρήνου δεν μπορεί να υπάρξει προσαρμογή στην πραγματικότητα (Τσιαντής, 2005).

Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Freud το εγώ του ατόμου που θρηνεί πρέπει να αποσύρει την επιθυμία (*libido*) από το αγαπημένο πρόσωπο που πέθανε. Με άλλα λόγια, το πρόσωπο που ζει όχι μόνο πρέπει να δεχτεί την απώλεια, αλλά και να αποδεσμευτεί συναισθηματικά από τη

σχέση με την εικόνα του προσώπου που χάθηκε. Πιο συγκεκριμένα, ο Freud αναφέρει ότι καθεμία από τις μνήμες και τις προσδοκίες, με τις οποίες η *libido* του προσώπου που ζει είχε επενδύσει στο πρόσωπο που χάθηκε, έρχεται βαθμιαία στη συνείδηση και αποδεσμεύεται. Η διεργασία αυτή του θρήνου είναι πολύ επώδυνη, αλλά όταν τελειώσει, η *libido* του προσώπου που ζει αποδεσμεύεται, ελευθερώνεται και μπορεί να επενδυθεί σε άλλα πρόσωπα και αντικείμενα. Το πρόσωπο δηλ. που έχει τελειώσει το θρήνο του μπορεί να δημιουργήσει νέες σχέσεις, μπορεί να επενδύει συναισθηματικά στην εξωτερική πραγματικότητα, σε αντίθεση με αυτό που βρίσκεται στο στάδιο του θρήνου, το οποίο θεωρητικά δεν έχει διαθέσιμη ψυχική ενέργεια για να δημιουργήσει νέες σχέσεις και να επενδύσει συναισθηματικά στην εξωτερική πραγματικότητα (Γσιαντής, 2005).

Ο συγγενής που πενθεί λαμβάνεται υπόψη μέσα στο πλαίσιο του συστήματος της οικογένειας και κατ' επέκταση το σύστημα της οικογένειας λαμβάνεται υπόψη μέσα στο πλαίσιο του ευρύτερου κοινωνικού συστήματος. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί που πενθεί «δεν αναγνωρίζεται ως ο ασθενής και το πένθος θεωρείται φυσιολογικό» (Bowlby – West, 1983).

Η βασική προϋπόθεση είναι ότι το χάσμα που δημιουργείται μέσα στη δομή της οικογένειας εξαιτίας του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου απαιτεί μια καινούργια ομοιόσταση (Jackson, 1968). Η ρύθμιση σε αυτό το χάσμα καθορίζεται από τα πρόσωπα που πενθούν σε συνάρτηση με το αντίστοιχο στάδιο της θλίψης που βιώνουν, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο το πένθος προσλαμβάνεται από τα μέλη της οικογένειας. Η επιλογή της ρύθμισης μπορεί να δημιουργήσει διαγεννεακές δυσλειτουργικές συνέπειες μέσα στα οικογενειακά συστήματα (Bowlby-West, 1983)

Οι Bowlby (1979) και Parkes (1970) τονίζουν την ανάγκη για όλους τους κλινικούς επιστήμονες, να μπορούν να αναγνωρίζουν τη διάρκεια που απαιτείται να υπάρχει ο θρήνος, προκειμένου να ξεπεραστεί το κύριο πένθος. Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να αναφερθεί ότι την ταξινόμηση για τα στάδια του θρήνου την έκανε για πρώτη φορά η Kubler - Ross (1969). Η ταξινόμηση αφορά στα στάδια του φυσιολογικού θρήνου από τα οποία περνά όχι μόνο το άτομο που θρηνεί για το πρόσωπο που πέθανε, αλλά και το άτομο που θρηνεί λόγω μιας μακροχρόνιας αρρώστιας. Τα στάδια αυτά δεν είναι απόλυτα, καθώς έχουν αμφισβητηθεί πολλές φορές, ενώ ταυτόχρονα σπανίως τα βρίσκουμε με τη σειρά που αναφέρονται παρακάτω (Shaver & Cassidy, 1999):

i. Άρνηση (Denial & Shock)

Αποτελεί μια συνήθη αρχική αντίδραση. Το άτομο που θρηνεί αρνείται την απώλεια και μπορεί να εμφανίσει ενοχή, απογοήτευση, θλίψη, εσωτερική σύγκρουση και περιοδικά ψυχικό πόνο. Όσον αφορά τον ασθενή αρνείται ότι υπάρχει πρόβλημα κι ότι έχει απολέσει την υγεία του. Μερικοί ασθενείς δεν το ξεπερνούν ποτέ. Το στάδιο αυτό διαρκεί από λίγα λεπτά μέχρι ώρες. Χρησιμεύει για να προστατεύσει το άτομο, τουλάχιστον προσωρινά, από το σοκ της απώλειας.

ii. Θυμός-Ματαίωση (Anger –Frustration)

Σε αυτό το στάδιο οι πάσχοντες αισθάνονται θυμωμένοι που τους έχει συμβεί αυτό και κατηγορούν τους άλλους είτε ότι ευθύνονται, είτε ότι δεν τους συμπαραστέκονται και δεν τους βοηθούν.

iii. Διαπραγμάτευση (Bargaining)

Αρχίζει όταν το άτομο που θρηνεί, αναγνωρίσει σταδιακά τις συνέπειες της απώλειας. Στο στάδιο αυτό εμφανίζεται η χαρακτηριστική συμπεριφορά της αναζήτησης για το πρόσωπο που πέθανε. Συνυπάρχουν το κλάμα, ο θυμός και η διαμαρτυρία. Η περίοδος αυτή διαρκεί από μερικές ημέρες έως και μερικές εβδομάδες. Αναφορικά με τον ασθενή προσπαθεί να διαπραγματευτεί με τους θεράποντες, με την οικογένεια και τους φίλους.

iv. Προπαρασκευαστική κατάθλιψη

Η πραγματικότητα της απώλειας σε αυτό το στάδιο γίνεται περισσότερο σαφής για το πρόσωπο που θρηνεί, αφού η συμπεριφορά της αναζήτησης και η διαμαρτυρία για την απώλεια δεν οδηγούν τελικά στο να ξαναβρεθεί το χαμένο πρόσωπο. Φυσιολογικά το άτομο τότε εμφανίζει τα συμπτώματα μιας καταθλιπτικής αντίδρασης. Υπάρχει δηλ. μια περίοδος απάθειας και απόσυρσης με έντονη ενοχή, αϋπνία και ανορεξία. Αναφορικά με τον ασθενή αποσύρεται και μπαίνει στη διεργασία του πένθους, αλλά μπορεί να παρουσιάσει μια μείζονα καταθλιπτική συμπτωματολογία με αυτοκτονικό ιδεασμό (μη συμμόρφωση στην θεραπεία).

v. Αποδοχή (Acceptance)

Το στάδιο αυτό συμπίπτει με το τέλος των ψυχολογικών διεργασιών του θρήνου. Το άτομο που θρηνεί έχει δεχτεί την πραγματικότητα και τις συνέπειες της απώλειας. Ο ασθενής έχει δεχτεί την πραγματικότητα και τις συνέπειες της απώλειας της υγείας του.

Η παιδική ηλικία αποτελεί μια περίοδο στην οποία τα παιδιά για να κατανοήσουν στον μέγιστο βαθμό τον θάνατο πρέπει πρωτίστως να κατανοήσουν τις παρακάτω έννοιες:

- Μη αναστρεψιμότητα: Αποτελεί μια κατάσταση στην οποία το σώμα δεν μπορεί να επιστρέψει ξανά στη ζωή.
- Παγκοσμιότητα: Αφορά μια κατάσταση, στην οποία τα παιδιά πρέπει να κατανοήσουν ότι ο θάνατος σχετίζεται με όλα τα όντα που βρίσκονται εν ζωή και η οποία κατάσταση είναι μη αναστρέψιμη.

Η έννοια του θανάτου δεν κατανοείται με κοινό τρόπο από όλα τα παιδιά. Η κατανόηση της διαδικασίας του θανάτου έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με τη διαδικασία στην οποία τα παιδιά καταλαβαίνουν μια ψυχική ασθένεια (Schonfeld,1993). Αφετηρία των ερευνών για τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά καταλαβαίνουν το θάνατο υπήρξε η δεκαετία του 1930 με δύο μελέτες των Anthony, Schilder & Wechsler. Τα έτη 1939, 1940 και 1972 ο Anthony προχώρησε σε ένα σύνολο ερευνών, στις οποίες αποφάνθηκε ότι η έννοια του θανάτου στην παιδική ηλικία περνάει από πέντε στάδια ανάπτυξης, τα οποία ξεκινούν από την ύπαρξη της άγνοιας για την έννοια του θανάτου έως την ολοκληρωμένη κατανόησή της (Cohen, Mannarino, Deblinger, 2006).

Οι γονείς προσπαθούν να προστατέψουν τα παιδιά από τις επώδυνες εμπειρίες και ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου είναι η πιο επώδυνη από όλες. Ωστόσο τα παιδιά δεν παύουν να είναι και τα ίδια ανθρώπινες υπάρξεις που βιώνουν τη ζωή και προετοιμάζονται γι' αυτήν. Αφού ο θάνατος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μας, είναι μοιραίο κάποια στιγμή να αγγίξει και τα παιδιά. Η ενημέρωση των παιδιών για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου θα τα εξοπλίσει με σημαντικές ικανότητες και εφόδια για τη ζωή τους, βοηθώντας τα να περάσουν με σωστό τρόπο μέσα από τα στάδια του πένθους (Kroen,2007).

Τα στάδια, τα οποία περνάει ένα παιδί όταν χάνει κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο είναι έξι. Το πρώτο στάδιο συνίσταται στο σοκ που βιώνει, το οποίο δημιουργείται από την πρώτη αντίδρασή του στο γεγονός του θανάτου. Το παιδί ενδεχομένως να αποστασιοποιηθεί και να αποφασίσει να μείνει μόνο του και να μη μιλάει σε κανέναν ή να οδηγηθεί σε ξεσπάσματα και φωνές. Το δεύτερο στάδιο είναι εκείνο στο οποίο το παιδί αρνείται συνειδητά ή ενδεχομένως ασυνείδητα το γεγονός του θανάτου έχοντας την ελπίδα ότι το αγαπημένο του πρόσωπο θα ξαναγυρίσει στη ζωή. Αυτό αποτελεί μια άμυνα που δημιουργεί, με την άρνησή του να δεχθεί το γεγονός (Τσιαντής, 1998). Το επόμενο στάδιο είναι εκείνο στο οποίο το παιδί αναζητά το αγαπημένο του πρόσωπο και φαντάζεται ότι θα το ξαναδεί. Άμεσο αποτέλεσμα του παρόντος

σταδίου είναι το παιδί να πανικοβάλλεται και να βρίσκεται σε μια έντονη συναισθηματικά κατάσταση. Κατά το τέταρτο στάδιο το παιδί οδηγείται στην απελπισία, καταφεύγει στο κλάμα, στις φωνές, στην άρνηση αποδοχής της φροντίδας και της αγάπης των υπολοίπων ενηλίκων, στην άρνησή του για φαγητό και για κοινωνικοποίηση. Στο επόμενο στάδιο το παιδί νιώθει θυμό για το αγαπημένο του πρόσωπο που έφυγε από τη ζωή. Σε αυτό το στάδιο το παιδί ίσως κατηγορήσει και τον ίδιο το Θεό και να Τον θεωρεί υπεύθυνο για το χαμό του. Τελευταίο και πιο σημαντικό στάδιο αποτελεί αυτό στο οποίο το παιδί αποκτά μεγάλα αποθέματα άγχους και ενοχής κατηγορώντας σε μεγάλο βαθμό τον εαυτό του για την κατάσταση (ΔΙ.ΚΕ.ΨΥ., 2013).

Έχει υποστηριχθεί ωστόσο, ότι ο διαχωρισμός των παραπάνω σταδίων, όταν μιλάμε για τα παιδιά, δεν είναι και τόσο απόλυτος. Η Brooks (1996) αναφέρει ότι κυρίαρχη θέση στην ψυχολογία του παιδιού κατέχει η αρχική θλίψη την οποία βιώνει και στην οποία απομονώνεται και κλείνεται στον εαυτό του, χωρίς να θέλει να βρεθεί με φίλους ή γνωστούς του. Επίσης υποστηρίζει ότι το παιδί ενδεχομένως και να ντρέπεται ή να νιώθει ότι αποτελεί το κέντρο του ενδιαφέροντος του κοινωνικού του περιγύρου, καθώς νιώθει ότι διαφοροποιείται από την κοινότητα στην οποία έχει συνηθίσει να ανήκει.

1.3 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ – ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΗ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ

Το φυσιολογικό πένθος αποτελεί μια αντίδραση η οποία χαρακτηρίζεται από φυσιολογικά συμπτώματα τα οποία βιώνει ένα άτομο και ιδιαίτερα ένα παιδί όταν έρχεται αντιμέτωπο με ένα θάνατο. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η πρώτη εκδήλωση του ατόμου και ιδιαίτερα του παιδιού είναι το σοκ μέσω του οποίου εκφράζεται το πένθος του. Χαρακτηριστικό στοιχείο του φυσιολογικού πένθους είναι ότι τα παιδιά μετά ένα χρονικό διάστημα επανέρχονται στην κανονική τους ζωή αποδεχόμενα πλέον την απώλεια (Heyse-Moore, 1984).

Η έννοια του μη φυσιολογικού πένθους περιλαμβάνει περιπτώσεις, στις οποίες τα παιδιά ενδεχομένως να μην ακολουθήσουν τη φυσιολογική οδό του θρήνου, τον οποίο καλούνται να αντιμετωπίσουν. Μια δεύτερη εκδοχή για το μη φυσιολογικό πένθος είναι εκείνη του παθολογικού πένθους, στο οποίο τα παιδιά καλούνται να αντιμετωπίσουν έναν αιφνίδιο θάνατο (Heyse-Moore, 1984).

Σε άρθρο της η Παπαδάτου (2018), με αφορμή τις καταστροφικές πυρκαγιές στο Μάτι, αναφέρεται στις τραυματικές αντιδράσεις των παιδιών που βίωσαν τα γεγονότα και υπέστησαν μια απώλεια προσώπου κατά τη διάρκεια αυτών των «αιφνίδιων» και μη «φυσιολογικών» γεγονότων. Υπογραμμίζει δε τη σημασία της διαχείρισης από τους ενήλικες τέτοιων καταστάσεων, εφόσον λειτουργούν ως πρότυπο ιδιαίτερα για τα μικρά παιδιά.

Το παιδί αρχικά νιώθει μια έντονη συναισθηματική σύγχυση και βιώνει αδυναμία κατανόησης του γεγονότος, το οποίο συνέβη. Σύμφωνα με ορισμένες κλινικές περιπτώσεις το παιδί μπορεί να αναπτύξει ορισμένες ψυχολογικές διαταραχές, ιδιαίτερα όταν ο θάνατος του προσώπου ήταν μη φυσιολογικός κι αιφνίδιος. Αρκετά είναι τα παιδιά, οι αντιδράσεις των οποίων δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φυσιολογικές. Κάποια παιδιά απέχουν από τα παιχνίδια με τους συνομήλικούς τους, αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα στη σχολική τους επίδοση, παρουσιάζουν έντονα ψυχοσωματικά προβλήματα ή σκέφτονται ακόμα και να αυτοκτονήσουν. Τα παιδιά εγκλωβίζονται και καθλώνονται στον ίδιο τους τον πόνο. Χαρακτηρίζονται από ανικανότητα να αποδεχθούν την απώλεια, προβάλλοντας αντίσταση στην ιδέα ότι μπορεί να έχουν κληρονομήσει κάποια γονίδια και θα έχουν την ίδια πορεία π.χ. εάν το αγαπημένο τους πρόσωπο έφυγε ξαφνικά για λόγους ανίατης ασθένειας, αποκτούν την εντύπωση ότι θα μεταφερθεί γονιδιακώς και σε αυτά το σύμπτωμα της ασθένειας. Κοινά χαρακτηριστικά που βιώνουν τα παιδιά είναι εκείνα τα οποία διακρίνονται με μια χρονική καθυστέρηση. Υπάρχουν παιδιά τα οποία προσεγγίζουν τον πόνο και τελικά τον αποφεύγουν (Παπαδάτου,1999). Από τους πιο γνωστούς παράγοντες που μπορούν να εμποδίσουν την ομαλή πορεία ενός θρήνου, ευθυνόμενοι για την αναστολή, απόθεση και αναβολή της διεργασίας του θρήνου είναι οι εξής:

- Ο φόβος, ότι ο θρήνος μπορεί να καταστήσει το παιδί που πενθεί ιδιαίτερα ευάλωτο, ακόμα και να το εκμηδενίσει.
- Ο φόβος μήπως χάσει την ψυχική του υγεία.
- Η δυσκολία να αναγνωρίσει στον εαυτό του κάποια αρνητικά στοιχεία, που συχνά φέρνει στην επιφάνεια ο θρήνος.
- Η ύπαρξη χαρακτηριστικών στην προσωπικότητά του που το καθιστούν «φοβικό» στον πόνο.

Λαμβάνοντας υπόψη τις δύο μορφές του θρήνου εμφανίζονται κοινές χαρακτηριστικές ψυχολογικές αντιδράσεις και σωματικές εκδηλώσεις όπως:

- Σωματικές εκδηλώσεις, οι οποίες εμφανίζονται στα παιδιά με τη μορφή κόπωσης. Αυτές εμφανίζονται κατά καιρούς και συνοδεύονται από αίσθημα σφιξίματος στο λαιμό-στήθος, ξηρότητα του στόματος, στομαχικές διαταραχές, έλλειψη ενεργητικότητας.
- Αναστολή της συνηθισμένης δραστηριότητας και του τρόπου ζωής.
- Ενασχόληση με το πρόσωπο που πέθανε, η οποία συνοδεύεται από την χαρακτηριστική συμπεριφορά της αναζήτησης και συνοδεύεται από κλάμα, θλίψη, άγχος.
- Αναζήτηση υποκατάστατων, ιδιαίτερα σε μικρότερες ηλικίες.
- Συναισθήματα ενοχής, τα οποία συνδέονται με τη συνειδητή ή ασυνείδητη επιθετικότητα προς το πρόσωπο το οποίο πέθανε. Συνυπάρχει θλίψη, η οποία συνδέεται με τα συναισθήματα αγάπης προς το πρόσωπο που έφυγε (Cohen, Mannarino, Deblinger, 2006).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

2.1 ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΠΕΝΘΟΣ: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΘΑΝΑΤΙΑΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ.

Σύμφωνα με τη μελέτη της Χατζηνικολάου (2014), η πλειονότητα των εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης αισθάνεται αδύναμη απέναντι στη διαχείριση του πένθους των παιδιών, καθώς και στην υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής. Η ετοιμότητά τους επηρεάζεται από μία αλυσίδα παραγόντων, οι οποίοι άλλοτε την επηρεάζουν θετικά και άλλοτε αρνητικά. Θετικά επηρεάζεται από τις κατάλληλες γνώσεις των εκπαιδευτικών, το βαθμό της ενσυναίσθησής τους, τις εργασιακές και τις προσωπικές εμπειρίες πένθους, τη θετική στάση και τη διάθεση για εμπλοκή απέναντι στο πένθος του εκάστοτε παιδιού και τέλος, από το βαθμό θρησκευτικότητάς τους. Αρνητικά επηρεάζεται από τις ελλείψεις ή προκατειλημμένες γνώσεις, σχετικά με τη διεργασία πένθους των παιδιών και τη δυσκολία οργάνωσης και υλοποίησης ενός προγράμματος περιθανάτιας αγωγής ή διαχείρισης πένθους, εξαιτίας της δικής τους συναισθηματικής ιδιοσυγκρασίας. Το είδος των γνώσεων και των στάσεων απέναντι στα προγράμματα περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους, όπως ήταν φυσικό, μπορούν να επιδράσουν και θετικά και αρνητικά στην ετοιμότητα. Πιο συγκεκριμένα, πολλοί εκπαιδευτικοί βρέθηκαν να διακατέχονται από προκατειλημμένες γνώσεις, π.χ. πώς τα συναισθηματικά φορτισμένα θέματα όπως η συμμετοχή των παιδιών σε μία κηδεία ή η γνώση τους από μικρή ηλικία για το θάνατο επηρεάζει αρνητικά τα παιδιά. Αυτό το ενστερνίζονταν κυρίως εκπαιδευτικοί, δίχως επιπλέον επιμόρφωση. Επομένως, με βάση τις γνώσεις διαμορφώνουν τη στάση τους. Όταν οι εκπαιδευτικοί υιοθετούν θετική στάση σχετικά με την εμπλοκή τους με το πένθος ενός παιδιού ή με την εφαρμογή περιθανάτιας αγωγής σε παιδιά αυξάνεται η ετοιμότητά τους, ενώ αν υιοθετούν αρνητική στάση η ετοιμότητά τους είναι μειωμένη.

Συγκεκριμένα, ο ρόλος των εκπαιδευτικών αποτελεί μια σημαντική παράμετρο, η οποία αποτελεί μια σημαντική βοήθεια για τα παιδιά, ιδιαίτερα όταν η σχέση ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και τα παιδιά είναι θετική. Ο δεσμός ανάμεσα στα δύο μέρη γίνεται ακόμα πιο ισχυρός σε περιπτώσεις όπου τα παιδιά καλούνται να αντιμετωπίσουν μια ξαφνική ή αναμενόμενη απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου (Terr, 1989).

Οι εκπαιδευτικοί που απαρτίζουν τη σχολική κοινότητα έχουν σαν στόχους, αφενός την ενίσχυση του γνωστικού επιπέδου των παιδιών και αφετέρου την προσωπική και κοινωνική τους εξέλιξη. Συμβάντα απώλειας, επηρεάζουν αρνητικά τους παραπάνω στόχους της

σχολικής κοινότητας. Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου κλονίζει την ψυχική κατάσταση των παιδιών επηρεάζοντας με αρνητικό τρόπο την απόδοσή τους στον τομέα της μάθησης (Cowen & Hightower, 1986). Γι' αυτό το λόγο πρέπει τα παιδιά να στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό από την εκπαιδευτική ενότητα στην οποία ανήκουν, τονώνοντας με αυτόν τον τρόπο την αυτοπεποίθησή τους και καταπολεμώντας την ανασφάλεια που δημιουργείται σε αυτά (Χατζηνικολάου, 2014).

Το σχολείο αποτελεί έναν οργανισμό που προσφέρει απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα των παιδιών. Η διαπαιδαγώγηση σε θέματα που αφορούν την απώλεια θα έπρεπε να αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές λειτουργίες του σχολείου. Είναι γεγονός ότι αυτή η μορφή διαπαιδαγώγησης έχει αναπτυχθεί με γρήγορους ρυθμούς στις Η.Π.Α. σε αντίθεση με άλλες χώρες στις οποίες δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη. Μερικοί εκπαιδευτικοί έχοντας κάποιους δισταγμούς για το αποτέλεσμα της διαπαιδαγώγησης, παίρνουν αποστάσεις. Σύμφωνα με την εκπαιδευτικό Sara Elder (1994), το πένθος υπάρχει στην ανθρώπινη «συνθήκη» και πρέπει να βιώνεται ως κάτι το φυσιολογικό και όχι να αντιμετωπίζεται σαν να είναι μια αρρώστια (Stevenson & Cox, 2017).

Το σχολείο μέσω των προγραμμάτων επιθανάτιας αγωγής οφείλει να παρέχει επαρκείς πηγές στήριξης. Με αυτόν τον τρόπο τα παιδιά μπορούν να αντιμετωπίσουν με πιο αποτελεσματικό τρόπο τις καταστάσεις. Λόγω της μεγάλης ανάγκης των παιδιών να μπορούν να διαχειριστούν το θάνατο γίνεται πιο επιτακτική η ανάγκη ύπαρξης πιο εξειδικευμένων τρόπων αντιμετώπισης. Είναι γεγονός ότι το σχολείο αποτελεί ένα σύστημα, το οποίο μέσω διαφόρων προγραμμάτων και σχεδίων δράσης είναι ικανό να το καταφέρει. Σύμφωνα με τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι το σχολείο δεν πρέπει να ενδιαφέρεται μόνο για την απόδοση των μαθητών σε επίπεδα γνώσεων, αλλά και σε άλλους τομείς όπως είναι η συναισθηματική εξέλιξη, καθώς επίσης, και η ψυχική ηρεμία και ευημερία (Χατζηχρήστου, 2003). Η εκπαιδευτική αναφορά στο πένθος, το θρήνο και το θάνατο αποτελεί ένα αλληλένδετο κρίκο στον κύκλο της ζωής των ατόμων με τον οποίο τα παιδιά πρέπει να εξοικειωθούν και να κατανοήσουν πραγματικά τους λόγους που οδήγησαν σε αυτήν την κατάσταση.

Η κατάσταση του θανάτου αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο προβληματίζει αρκετά την εκπαιδευτική ενότητα, καθώς πολλά είναι τα παιδιά, τα οποία πενθούν. Πολλοί πιστεύουν λανθασμένα ότι εάν έχει παιδί δεν εκφράσει τα συναισθήματά του σημαίνει ότι δεν πενθεί (Παπαδάτου, 1999). Τα προγράμματα Περιθανάτιας Αγωγής είναι ικανά να ενσωματώσουν την έννοια του θανάτου στον κύκλο της ζωής και να μελετήσουν τους τρόπους και τα μέσα

σύμφωνα με τα οποία τα παιδιά θα είναι σε θέση να διαχειριστούν και να αντιμετωπίσουν την έννοια του θανάτου.

Αφετηρία της Περιθανάτιας Αγωγής, σύμφωνα με το Warren (1981) θεωρείται η δεκαετία του '50, στην οποία τοποθετούνται τρεις χρονικές περιόδους γύρω από αυτήν:

1. Η περίοδος της εξερεύνησης (1928-1957)
2. Η περίοδος της εξέλιξης της αγωγής (1958-1967)
3. Η περίοδος της δημοσιότητας (1967-1977)

Βασικοί στόχοι της Περιθανάτιας αγωγής θεωρούνται οι εξής:

- Οι διαδικασίες προετοιμασίας των παιδιών, αλλά και της κοινωνίας να μπορεί να διαχειριστεί μια κατάσταση θανάτου.
- Η παροχή της ανάλογης στήριξης σε άτομα που βιώνουν την απώλεια.
- Οι διαδικασίες ψυχικής αποκατάστασης μετά το συμβάν.

2.2 ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΘΑΝΑΤΙΑΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ.

Η δυσκολία αντιμετώπισης του θανάτου και της απώλειας από τον άνθρωπο είναι γεγονός. Στη διάρκεια της ζωής του κάθε ανθρώπου, η απώλεια από θάνατο θα εμφανιστεί αρκετές φορές. Η αμηχανία που συνοδεύει κάθε σχετική συζήτηση θα είναι πάντα παρούσα, ειδικότερα όταν η συζήτηση του ζητήματος αφορά παιδιά ή απευθύνεται σε παιδιά. Επομένως, η γνώση και η ικανότητα για την υλοποίηση σχετικών προγραμμάτων από επαγγελματίες που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία (εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς λειτουργούς), είναι επιτακτική (Cohen, Manarrino, Deblinger, 2006).

Κύριος στόχος των προγραμμάτων, τα οποία σχετίζονται με την απώλεια και το πένθος των παιδιών είναι η διαμόρφωση επαρκών εκπαιδευτικών, οι οποίοι να είναι ικανοί να αναγνωρίσουν τις εκφράσεις πένθους των παιδιών και να οργανώσουν δράσεις, οι οποίες θα στοχεύουν στη στήριξή τους. Ένα από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά είναι ότι δίνεται μεγάλη έμφαση στην πρόληψη τέτοιων καταστάσεων παρά στην παρέμβαση των εκπαιδευτικών σε αυτά τα θέματα. Η εκπαίδευση για την αντιμετώπιση της απώλειας των παιδιών από μικρή ηλικία πρέπει να είναι το επίκεντρο των προγραμμάτων. Το παιδί πρέπει να μάθει να

επεξεργάζεται μικρού μεγέθους πένθη όπως ο θάνατος ενός κατοικίδιου (Θάνου & Νικολακοπούλου, 2006). Άξιο να αναφερθεί είναι το γεγονός ότι η περιθανάτια αγωγή πρέπει να εφαρμόζεται ανάλογα με το ηλικιακό επίπεδο των μαθητών. Ο τρόπος με τον οποίο ένα παιδί διαχειρίζεται το πένθος του είναι αλληλένδετος με το περιβάλλον στο οποίο ζει, καθώς, επίσης, και με την αγωγή που λαμβάνει από τη σχολική του ενότητα.

Στις χώρες όπως Η.Π.Α. και Αυστραλία η στήριξη παρέχεται από εξειδικευμένους συμβούλους, γεγονός το οποίο δεν συμβαίνει σε αυτόν το βαθμό και σε άλλες χώρες. Επίσης, σε αυτές τις χώρες, εκτός από τα παιδιά παρέχεται και η ανάλογη βοήθεια σε όσους γονείς δείχνουν ενδιαφέρον να πάρουν μέρος σε αυτές τις ομάδες στήριξης. Αντίθετα στο Ηνωμένο Βασίλειο, βρέθηκε ότι υπάρχει σημαντικός βαθμός ελλιπούς κατάρτισης των εκπαιδευτικών σε θέματα που αφορούν τη διαχείριση πένθους (Cohen, Manarrino, Deblinger, 2006).

Στην Ελλάδα, η περιθανάτια αγωγή δεν είναι τόσο συστηματικά διαδεδωμένη. Μεγάλο μέρος της έχει ανατεθεί στους ψυχολόγους, οι οποίοι λαμβάνουν δράση όταν υπάρξει το κοινό, το οποίο θα τους αναζητήσει. Σύμφωνα με έρευνες, η χώρα μας περιλαμβάνει το μικρότερο ποσοστό σε συνολικές δομές και θεσμούς π.χ. Ψυχολόγοι, Κοινωνικοί Λειτουργοί. Αντίστοιχη αδυναμία φαίνεται να υπάρχει και στα σχολικά βιβλία, τα οποία δεν παρουσιάζουν καταστάσεις και συμβάντα απώλειας κατά τη διάρκεια του προγράμματος των διδακτικών ενοτήτων (Χατζηνικολάου, 2014).

Σύμφωνα με μελέτη των Παπαδάτου & Μεταλληνού (2004), η οποία πραγματοποιήθηκε σε εκπαιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, έδειξε ότι υπάρχει έντονη έλλειψη οργάνωσης προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής. Η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο βαθμός παρέμβασης των εκπαιδευτικών είναι άμεσα συνδεδεμένος με το βαθμό ευαισθησίας των εκπαιδευτικών σε θέματα απώλειας και θανάτου. Επιπρόσθετα, η σχολική ενότητα στην έρευνα φάνηκε σε ένα βαθμό αδύναμη και ανήμπορη να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι τα παιδιά πενθούν τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Είναι γεγονός ότι πολλά σχολεία δε διαθέτουν δράσεις και στρατηγικές βάσει των οποίων θα προχωρήσουν σε μέτρα αντιμετώπισης του πένθους των παιδιών.

2.3. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΑΙ ΠΕΝΘΟΣ: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΣΤΟ ΠΑΙΔΙ ΠΟΥ ΠΕΝΘΕΙ.

Συνήθως τα παιδιά έχουν μεγαλύτερη εξοικείωση με την έννοια του θανάτου, απ' όσο νομίζουμε. Ο θάνατος υπάρχει μέσα στα παραμύθια, στα παιχνίδια τους και μέσα στην καθημερινή τους ζωή. Τα παιδιά αν και αντιλαμβάνονται την απουσία ενός σημαντικού προσώπου από το περιβάλλον τους, δεν κατανοούν όμως το οριστικό του θανάτου. Πιστεύουν, ότι αυτός που πέθανε μπορεί να γυρίσει ή ότι εξακολουθεί να ζει, να σκέπτεται και να αισθάνεται εκεί που βρίσκεται. Κατανοούν, ότι ο θάνατος είναι ένα μη αναστρέψιμο γεγονός, αλλά πιστεύουν, ότι συμβαίνει μόνο στους άλλους. Οι έφηβοι συνειδητοποιούν, ότι όλοι οι άνθρωποι, όπως και οι ίδιοι, είναι θνητοί. Επίσης, είναι σε θέση να δώσουν μεταφυσικές και συμβολικές ερμηνείες στο θάνατο. Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε, ότι εκτός από την ηλικία, σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου παίζουν η νοητική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, η προσωπικότητά του, το περιβάλλον όπου ζει, καθώς και οι προσωπικές του εμπειρίες σε σχέση με το θάνατο (Παπαδάτου, 1999).

Είναι γνωστό ότι τα παιδιά λόγω των χαρακτηριστικών της ηλικίας τους διακρίνονται από έναν έντονο βαθμό ευαισθησίας και πολλά από αυτά παρουσιάζουν αρκετές ψυχικές διαταραχές όταν καλούνται να αντιμετωπίσουν την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου. Είναι αρκετές οι φορές που οι εκπαιδευτικοί δεν γνωρίζουν τον κατάλληλο τρόπο αντιμετώπισης των έντονων ψυχικών τους διαταραχών και γι' αυτό δεν αντιδρούν ορθά στις συμπεριφορές αυτές (Χατζηνικολάου, 2010).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, γίνεται επιτακτική η ανάγκη εφαρμογής προγραμμάτων επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών και η υλοποίηση δράσεων στις σχολικές κοινότητες, προκειμένου να καταφέρουν τα παιδιά να αποδεχτούν την όποια απώλεια καλούνται να αντιμετωπίσουν. Είναι πολύ σημαντικό όταν οι εκπαιδευτικοί μιας σχολικής κοινότητας είναι σε θέση να αναγνωρίσουν και να μπορούν να αντιμετωπίσουν ζητήματα που σχετίζονται με την ψυχική υγεία των παιδιών που έχουν υποστεί μια προσωπική απώλεια στο κοντινό τους περιβάλλον. Επίσης, είναι πολύ πιο αποτελεσματικό να επιτρέψουν στα παιδιά που πενθούν, να θρηνήσουν. Γίνεται κατανοητό ότι τα παιδιά δεν μπορούν σε πρώτο στάδιο να απαλλαγούν από τον πόνο που έχουν. Όμως, μπορούν να δεχθούν τη στήριξη και την εμπύχωση των εκπαιδευτικών, έτσι ώστε να μεταβούν από το ένα στάδιο του πένθους στο άλλο. Η αισιόδοξη στάση της ζωής και μια πιο γενική θετική ματιά αποτελούν δύο σημαντικούς παράγοντες, οι οποίοι θα επηρεάσουν θετικά την ψυχική υγεία των παιδιών. Μέσω της στήριξης τα παιδιά

μπορούν να παρακινηθούν να επανεταχθούν στις κοινωνικές ομάδες και στις φίλιες τους (Μαλικιώση - Λοϊζου, 2001).

Οι εκπαιδευτικοί για να είναι σε θέση να παρέχουν την κατάλληλη βοήθεια στα παιδιά που πενθούν είναι απαραίτητο να εξασφαλίσουν τις παρακάτω προϋποθέσεις. Σωστή εκπαίδευση και κατάρτισή τους. Ολόκληρη η σχολική κοινότητα οφείλει να είναι ενήμερη για τις επιπτώσεις που θα έχει το πένθος και ο θρήνος στα παιδιά που τον βιώνουν.

- ✓ Αποφυγή της σιωπής. Είναι επιστημονικά αποδεδειγμένο ότι η στρατηγική της σιωπής σε ένα άτομο που πενθεί μπορεί να προκαλέσει ένταση των συναισθημάτων αδυναμίας, απελπισίας και μοναξιάς.
- ✓ Η σωστή επιλογή του τόπου και του χρόνου συνομιλίας με τα παιδιά. Ο κάθε εκπαιδευτικός μπορεί να επικοινωνήσει με το παιδί το οποίο πενθεί μέσω διαφόρων τρόπων. Είναι απαραίτητο να φροντίσει να του μιλήσει στον σωστό χώρο με τον απαραίτητο τρόπο, επιλέγοντας έναν χώρο όπου το παιδί θα νιώθει άνεση.

Μέσω της στήριξης, οι εκπαιδευτικοί παίζουν το ρόλο του συμπαραστάτη εξασφαλίζοντας έτσι μια ζεστή και φιλική ατμόσφαιρα (Stevenson, 2017).

2.4 ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΑ ΕΜΠΟΔΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΕΝΘΟΥΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ

Το έργο που έχουν αναλάβει οι συντονιστές αναφορικά με την υλοποίηση προγραμμάτων αγωγής θανάτου και διαχείρισης πένθους στα παιδιά δεν είναι καθόλου εύκολο. Κυρίαρχο εμπόδιο αποτελεί το ψυχολογικό και συναισθηματικό κομμάτι με την έννοια ότι οι συντονιστές ενδεχομένως να έρχονται αντιμέτωποι με τα δικά τους προβλήματα και τις ανάγκες. Σε αυτήν τη φάση των προγραμμάτων, οι συντονιστές οφείλουν να δείχνουν έναν βαθμό αυτογνωσίας. Εάν δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν αυτό το συναισθηματικό εμπόδιο πρέπει να παραπέμπουν τα προγράμματα σε κάποιους άλλους ειδικούς, έτσι ώστε να συνεχίσουν εκείνοι το έργο αυτό. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε αυτήν την περίπτωση δεν πρέπει να δημιουργείται κάποιο πρόβλημα και να υπάρξει αμηχανία, διότι με αυτήν τους την απόφαση οι συντονιστές φαίνεται να αναγνωρίζουν τα όρια των δυνατοτήτων τους. Επιπρόσθετα, λόγω της όλης διαδικασίας, τα παιδιά μπορεί να εμφανίσουν συμπεριφορές που κρύβουν θυμό, φόβο, άσχημους και αγενείς τρόπους δυσκολεύοντας έτσι το έργο των συντονιστών (Nelson- Jones, 2015).

Σχετικά με τα παραπάνω, οι Salovey & Mayer (1989), ανέφεραν τον όρο συναισθηματική νοημοσύνη, ο οποίος περιλαμβάνει την ικανότητα των ατόμων να μπορούν να προβούν σε παρακολούθηση των συναισθημάτων, στη διάκρισή τους και στη χρήση των ανάλογων πληροφοριών που συνδέονται με αυτά, προκειμένου να καταλήξουν στην καθοδήγηση των σκέψεων και των δράσεων τους (Χατζηνικολάου, 2014). Εκτός των άλλων, υπάρχουν εμπόδια, τα οποία προκύπτουν λόγω της ανεπάρκειας που μπορεί να δημιουργείται στην εκπαίδευση των συντονιστών π.χ. στις ικανότητες και τις δεξιότητες που καλούνται να αναπτύξουν, στον προσδιορισμό των κατάλληλων μεθόδων και προγραμμάτων αγωγής, στον τρόπο με τον οποίο θα διαχωριστούν τα παιδιά σε ομάδες, καθώς, επίσης, και στην επιλογή των τεχνικών που θα εφαρμοστούν κάθε φορά, ανάλογα με το βαθμό του πένθους των παιδιών. Οι ομάδες συντονιστών καλούνται να αξιολογήσουν κάθε ενέργεια και δραστηριότητα, η οποία στηρίζεται από την κοινωνία για να διαπιστώσουν την αποτελεσματικότητα του έργου τους, καθώς, επίσης, και να βελτιώσουν ορισμένες από τις μεθόδους που ακολουθούν. Επιπλέον, πιθανά εμπόδια των συντονιστών μπορεί να είναι και ορισμένα δημογραφικά χαρακτηριστικά όπως η ηλικία, το φύλο, το επίπεδο σπουδών καθώς, επίσης, και τα χαρακτηριστικά της εργασίας τους, τα προγράμματα της αγωγής υγείας που έχουν στο ενεργητικό τους και η προϋπηρεσία που έχουν.

Είναι γνωστό ότι στην ελληνική πραγματικότητα ο θεσμός αυτός δεν λειτουργεί συστηματικά. Οι ειδικοί ψυχολόγοι, οι θεραπευτές, καθώς και οι συντονιστές προγραμμάτων αγωγής θανάτου πολλές φορές δεν συμφωνούν στον ακριβή προσδιορισμό των εννοιών του πένθους και του θρήνου των ατόμων και ιδιαίτερα των παιδιών, με αποτέλεσμα αυτό να δυσχεραίνει το έργο τους. Καθεμία από τις καταστάσεις του θρήνου χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και μεγαλύτερης διερεύνησης, ώστε να προσδιοριστεί ο ακριβής τρόπος αντιμετώπισής τους (Nelson-Jones, 2015).

2.5. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κατά τη διάρκεια προγραμμάτων αγωγής θανάτου, οι εκπαιδευτικοί παρέχουν στα παιδιά πληροφορίες, έτσι ώστε να μπορούν να αντιμετωπίσουν όσο το δυνατό καλύτερα τις όποιες καταστάσεις απώλειας αγαπημένων τους προσώπων. Το έργο αυτό είναι αρκετά σημαντικό, διότι μέσω της αντιμετώπισης των καταστάσεων αυτών εξασφαλίζεται και η καλή λειτουργία

των σχολικών μονάδων. Η επικράτηση χαμηλών τόνων, η παραμέληση και η σιωπή των εκπαιδευτικών οδηγεί στη δημιουργία άσχημων συναισθημάτων από τα παιδιά π.χ. νιώθουν ότι είναι ανήμπορα να αντιμετωπίσουν την απώλεια κι έτσι απελίζονται. Η εκπαίδευση σε θέματα αντιμετώπισης της απώλειας ενδείκνυται ως αντικείμενο μάθησης σε πολύ πιο νεαρές ηλικίες, έτσι ώστε όταν έρθει η στιγμή που το παιδί πρέπει να αντιμετωπίσει μια τέτοια κατάσταση, να είναι όσο το δυνατόν καλύτερα προετοιμασμένο (Χατζηνικολάου, 2014).

Στην Ελλάδα, η εκπαίδευση και η εξειδίκευση των ειδικών και των εκπαιδευτικών σε θέματα αγωγής του θανάτου σε παιδιά δεν είναι από τα βασικά πεδία μάθησής τους. Αναφορικά με την τριτοβάθμια εκπαίδευση, στα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης, τα προπτυχιακά προγράμματα σπουδών έχουν στα πεδία μάθησής τους περιορισμένο αριθμό μαθημάτων με συναφές αντικείμενο σχετικό με την Περιθανάτια Αγωγή. Σύμφωνα με μελέτη, κύριες μορφές επιμόρφωσης αποτελούσαν τα χρηματοδοτούμενα ευρωπαϊκά προγράμματα Ε.Π.Ε.Α.Κ., η οργάνωση των οποίων γινόταν από τα Γραφεία Αγωγής Υγείας των Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Η κατάργηση των προγραμμάτων αυτών επήλθε το 2012 όπου και μετονομάστηκαν σε Γραφεία Καινοτόμων Δράσεων και περιλαμβάνουν αντικείμενα εκπαίδευσης στον τομέα της Αγωγής υγείας και Πολιτισμού (Χατζηνικολάου, 2014).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΘΑΝΑΤΙΑΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΕΝΘΟΥΣ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΠΟΥ ΣΤΕΛΕΧΩΝΟΥΝ ΤΙΣ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΟΥ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ

3.1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ.

Οι εκπαιδευτικοί βρίσκονται αντιμέτωποι με πολλές δυσκολίες, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη σημερινή πραγματικότητα. Για να καταφέρουν να επιβιώσουν και να αντιμετωπίσουν αυτές τις δυσκολίες πρέπει να επαναπροσδιορίσουν το ρόλο του και να αρχίσουν να ακολουθούν διαφορετικές μεθόδους μέσα στην τάξη (Moon, 1998 · Kiritsi & Tsiotra, 2002). Η εκπαίδευση στρέφεται στην ενίσχυση των θετικών χαρακτηριστικών και προτερημάτων κάθε παιδιού. Ιδιαίτερο ρόλο καλούνται να παίξουν οι εκπαιδευτικοί, όταν καλούνται να διαχειριστούν τις καταστάσεις του πένθους και της πιθανής απώλειας αγαπημένων προσώπων των παιδιών. Η προαγωγή της υγείας μέσα από τη σχολική κοινότητα γίνεται εφικτή είτε μέσω της διδασκαλίας μαθημάτων ή μέσα από την εκπόνηση ειδικών προγραμμάτων. Κάθε εκπαιδευτικός που ασχολείται με προγράμματα Αγωγής Υγείας θα πρέπει να λειτουργεί ως παιδαγωγός, καθοδηγητής, οργανωτής, εμπνευστής και φίλος. Οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι υλοποιούν, οργανώνουν ή συντονίζουν τέτοιου είδους προγράμματα χρειάζεται επιπλέον να καλλιεργούν συγκεκριμένες ατομικές δεξιότητες και ικανότητες, ώστε να διευκολύνουν το έργο τους (Kiritsi, 2010).

Όταν ένα παιδί βιώνει μια κατάσταση θανάτου και απώλειας ενός αγαπημένου του προσώπου δεν πενθεί μόνο αυτό, αλλά και ο εκπαιδευτικός, ο οποίος καλείται να χειριστεί τα συναισθήματα που δημιουργούνται στο παιδί. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα δύσκολη κατάσταση, η οποία απαιτεί γνωστική και ψυχολογική προετοιμασία. Εάν ένας εκπαιδευτικός δεν είναι σε θέση να μιλήσει ή δεν αντέχει να μιλήσει για το θάνατο, το θρήνο και τα συναισθήματα, τα οποία γεννιούνται δεν θα μπορεί να βοηθήσει το παιδί το οποίο έχει ανάγκη στήριξης. Κάθε παιδί νιώθει ασφάλεια όταν υπάρχει φροντίδα ιδιαίτερα σε δύσκολες καταστάσεις από πρόσωπα που είναι πιο οικεία σε αυτό. Ο εκπαιδευτικός αποτελεί ένα τέτοιο πρόσωπο που σε συνδυασμό με τη γνώση του για το μαθητή και το κοινωνικό του πλαίσιο

καθίσταται αναντικατάστατος. Όταν ένας μαθητής πενθεί, ο εκπαιδευτικός οφείλει να τον «συναντήσει» εκεί όπου βρίσκεται (Παπακώστα & Γεωργιάδης, 2006).

Το National Institute of Mental Health (2001), αναφέρει ορισμένες προτάσεις που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο ένας εκπαιδευτικός μπορεί να στηρίξει και να βοηθήσει ένα παιδί που βιώνει μια απώλεια. Αρχικά, οφείλει να το ενθαρρύνει να εκφράσει τα συναισθήματά του, χωρίς να το κρίνει. Πρέπει να τονίσει ότι είναι φυσιολογικό να νιώθει κάποιος έτσι άσχημα, όταν του συμβαίνει ένα τέτοιο περιστατικό. Τα παιδιά πρέπει να παίρνουν χρόνο, έτσι ώστε να νιώσουν έτοιμα να μιλήσουν για τα συναισθήματα και τις εμπειρίες τους. Επίσης, πρέπει να διαβεβαιωθεί το παιδί ότι δεν ευθύνεται για ό, τι συνέβη (Σαλπιστής, 2013).

Είναι γεγονός ότι στην εποχή στην οποία ζούμε, υπάρχει μεγάλη δυσκολία να μιλήσουμε για το πένθος, το θρήνο και το θάνατο. Αρκετοί έχουν την εντύπωση ότι με αυτήν τη συμπεριφορά προστατεύουν τα παιδιά. Όταν ένα παιδί βιώσει μια απώλεια χρειάζεται δίπλα του ειλικρινείς και ασφαλείς ενήλικες, οι οποίοι θα είναι σε θέση να δώσουν τις απαντήσεις στα ερωτήματά του και να αντέξουν τα συναισθήματα τα οποία θα του δημιουργηθούν. Ένας εκπαιδευτικός θα πρέπει να είναι σε θέση να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σύγχρονου ρόλου του, ο οποίος δεν περιορίζεται μόνο στην εκπαίδευση και την παροχή γνώσεων, αλλά και στη στήριξη των παιδιών στις δύσκολες καταστάσεις (Σαλπιστής, 2013).

3.2 Η ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

Οι παρεμβάσεις της διεπιστημονικής ομάδας σχετίζονται με τη σωστή και αποτελεσματική διαχείριση του πένθους στη ζωή ενός παιδιού. Η ομάδα καλείται να κατανοήσει ότι υπάρχουν αρκετά είδη απώλειας. Οι καταστάσεις πένθους κάθε φορά είναι διαφορετικές όπως και τα παιδιά, τα οποία τις βιώνουν. Τα άτομα που αποτελούν την ομάδα οφείλουν να διακρίνουν αυτές τις διαφορές και να ορίσουν τη μέθοδο και το πλαίσιο στο οποίο θα κινηθούν, έτσι ώστε να υπάρξει μια αποτελεσματική θεραπευτική σχέση με τα παιδιά. Πρέπει να παρατηρούν προσεκτικά και να κατανοούν τα συναισθήματα που κρύβονται πίσω από τις λέξεις ή τις φράσεις των παιδιών. Κύριος στόχος της διεπιστημονικής ομάδας είναι η ορθή διάγνωση και η αξιολόγηση, η οποία πηγάζει από τις κατάλληλες ερωτήσεις στα παιδιά που βιώνουν μια απώλεια δεδομένης της ηλικίας στην οποία βρίσκονται. Αυτή η διάγνωση πρέπει να διακρίνεται

από μια ήρεμη ροή και όχι να έχει ανακριτικά χαρακτηριστικά. Άξιο να αναφερθεί είναι το γεγονός ότι η ομάδα είναι υπεύθυνη για τον πλήρη έλεγχο της διαδικασίας, καθώς, επίσης, και για τη σωστή διαχείριση της όλης σχέσης με τα παιδιά. Η αποτελεσματική αξιοποίηση των δεξιοτήτων της συμβουλευτικής στις καταστάσεις της απώλειας είναι δυνατόν να οδηγήσει στη διασφάλιση μιας επιτυχημένης ολοκλήρωσης της διαδικασίας (Μαλικιώση – Λοΐζου, 2001).

3.3 ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΝΘΟΥΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ.

Τα δημόσια σχολεία και το γενικότερο εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να παρέχει ένα σύνολο υποστηρικτικών υπηρεσιών, οι οποίες θα βοηθούν τα παιδιά να ξεπεράσουν αρκετά προβλήματα και να διαχειριστούν πολλές δύσκολες καταστάσεις. Η σύγχρονη δημόσια σχολική εκπαίδευση απαιτεί μια συνεργατική προσέγγιση για την παροχή υπηρεσιών που περιλαμβάνει την εμπλοκή των γονέων, την ορθή χρήση των κοινοτικών πόρων, οι οποίοι έχουν περιοριστεί αρκετά, τις μαθησιακές εμπειρίες που ενθαρρύνουν και ανταποκρίνονται στις ατομικές ανάγκες των μαθητών, καθώς και την αποτελεσματική χρήση των υπηρεσιών υποστήριξης των παιδιών. Σε θέματα διαχείρισης του πένθους πρέπει να παρέχονται υπηρεσίες με προληπτικό χαρακτήρα μέσω συντονισμένων προγραμμάτων. Για τη μέγιστη δυνατή αξιοποίηση των υπηρεσιών υποστήριξης συνίσταται οι σχολικές δομές και το εκπαιδευτικό σύστημα να προωθήσουν ορισμένες αποτελεσματικές πρακτικές. Αρχικά, η κάθε σχολική ενότητα θα μπορούσε να εφαρμόσει προγράμματα με προληπτικό χαρακτήρα, καθώς επίσης, και να ενταχθούν σε δίκτυα υποστήριξης όπως ΣΔΕΥ – ΕΔΕΑΥ εκτιμώντας με αυτόν τον τρόπο τις ανάγκες τους (Βλαχόπουλος, 2015).

Ειδικότερα, σε θέματα που αφορούν τη διαχείριση της απώλειας δίνεται η δυνατότητα στα σχολεία να συνεργαστούν με τα συμβουλευτικά κέντρα στήριξης της Μέριμνας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί ο θάνατος και η απειλητική για τη ζωή αρρώστια αποτελούν γεγονότα, τα οποία επηρεάζουν βαθιά τη ζωή των παιδιών και των εφήβων. Όλα τα παιδιά έχουν μεγάλη ανάγκη να διοχετεύουν τις σκέψεις, τις απορίες και τα συναισθήματά τους και να νιώσουν ότι οι δικοί τους άνθρωποι στέκονται δίπλα τους. Η Μέριμνα αποτελεί ένα τέτοιο κέντρο, το οποίο ιδρύθηκε το 1998 με συμβουλευτικό χαρακτήρα για τη στήριξη παιδιών και οικογενειών που πενθούν στην Αθήνα και το 2013 λειτούργησε και δεύτερο κέντρο στη Θεσσαλονίκη.

Κύριο έργο των ομάδων είναι η καθημερινή και εντατική συνεργασία και διαβούλευση με την εκπαιδευτική κοινότητα, τους γονείς, αλλά και τους άλλους επαγγελματίες για τη δημιουργία ενός ασφαλούς περιβάλλοντος, μέσω συγκεκριμένων και αποτελεσματικών προγραμμάτων συνεργασίας σχολείου- κοινότητας, έτσι ώστε τα παιδιά να μπορούν να διαχειριστούν και να εξέλθουν ακόμα πιο δυνατά από μια δύσκολη κατάσταση όπως αυτή της απώλειας (<https://merimna.org.gr>).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

4.1 ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ

Το θέμα αφορά την ετοιμότητα τελειόφοιτων φοιτητών τμημάτων κοινωνικής εργασίας και παιδαγωγικών σπουδών, σχετικά με την επικείμενη υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά. Η ερευνητική στρατηγική της πτυχιακής θα πραγματοποιηθεί με ποσοτική περιγραφική έρευνα. Σύμφωνα με τη Δαρβίρη (2009:19): *«Η ποσοτική έρευνα στηρίζεται κυρίως στη στατιστική ανάλυση και στην ύπαρξη μεγάλου δείγματος, προϋποθέτει τη συλλογή κλειστού ερευνητικού υλικού και βασίζεται στη μετατροπή οποιασδήποτε ερευνητικής πληροφορίας σε αριθμό που επιδέχεται στατιστικής – μαθηματικής ανάλυσης»*. Επίσης, η Δαρβίρη (2009), υποστήριξε ότι η αξία των ποσοτικών ερευνητικών πορισμάτων έγκειται: α) στο ότι αυτά μπορούν υπό ορισμένες προϋποθέσεις να γενικευθούν ως συμπεράσματα που ισχύουν για το γενικό πληθυσμό και β) στο ότι αυτά αποτελούν αποτελέσματα «αντικειμενικών» (στατιστικών και μαθηματικών) αναλύσεων.

Η ποσοτική μέθοδος επιλέχθηκε, καθώς εξυπηρετεί στον έλεγχο πολλών θεωρητικών υποθέσεων για το εκάστοτε θέμα που μελετάται σε μεγάλο δείγμα, επομένως, δίνεται η δυνατότητα προσέγγισης μεγάλου μέρους του πληθυσμού που αφορά την έρευνα, κάτι που με την ποιοτική δε θα μπορούσε να γίνει (Κυριαζή, 2011).

4.2 ΣΚΟΠΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να εξετάσει τους παράγοντες, προσωπικούς και εργασιακούς, που επηρεάζουν την ετοιμότητα των μελλοντικών κοινωνικών λειτουργών και των μελλοντικών εκπαιδευτικών λειτουργών, αφενός για να σχεδιάσουν και να πραγματοποιήσουν προγράμματα περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους για παιδιά και αφετέρου να διαχειριστούν λειτουργικά το πένθος των παιδιών από την απώλεια, σε πλαίσιο σχολικής μονάδας ή σε κλινικό πλαίσιο παραπομπής τέτοιων περιστατικών (π.χ. ιατροπαιδαγωγικό κέντρο, κέντρο ψυχικής υγιεινής κτλ.).

Οι παράγοντες που επηρεάζουν την ετοιμότητα, την κινητοποίηση και την επάρκεια των επαγγελματιών που μπορούν να διεξάγουν προγράμματα περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης

πένθους χωρίζονται σε δύο βασικές κατηγορίες, σε προσωπικούς και σε εργασιακούς/εργαστηριακούς παράγοντες. Προσωπικοί παράγοντες όπως τα δημογραφικά στοιχεία και εργασιακοί/εργαστηριακοί παράγοντες όπως η εργασιακή/εργαστηριακή εμπειρία, με την ύπαρξη περιστατικών θανάτου σε εποπτικά σχολικά πλαίσια ή πλαίσια πρακτικής (Χατζηνικολάου, 2014).

Συνεπώς, στη μελέτη μας θα γίνει διεξοδική διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ των προσωπικών και εργαστηριακών/εργασιακών παραγόντων και της ετοιμότητας των τελειόφοιτων φοιτητών, καθώς, επίσης, και της επάρκειάς τους σε τέτοια θέματα, αλλά και την τάση για κινητοποίηση επί του θέματος σε μελλοντική εργασία τους σε σχολικό πλαίσιο ή σε πλαίσια στήριξης οικογένειας και παιδιού (π.χ. κέντρο ψυχικής υγιεινής κ.λπ.).

Έτσι θα προσδιοριστούν οι δυνάμεις και οι αδυναμίες των μελλοντικών επαγγελματιών και θα μπορούν να οριστούν πιθανές λύσεις και προγράμματα που θα μπορούσαν να ενταχθούν στο πρόγραμμα σπουδών των συγκεκριμένων ειδικοτήτων και θα τους καθιστούσαν περισσότερο έτοιμους στην υλοποίηση προγραμμάτων πρόληψης και αντιμετώπισης της απώλειας του πένθους από τα παιδιά.

Πιο συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης μας είναι τα εξής:

- 1) Σχετίζονται τα δημογραφικά στοιχεία των φοιτητών με την ετοιμότητα για υλοποίηση προγραμμάτων αγωγής θανάτου και διαχείρισης πένθους σε παιδιά;
- 2) Κατά πόσο επηρεάζουν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των φοιτητών (συναισθηματική νοημοσύνη, ενσυναίσθηση, κτλ.) την ετοιμότητα για υλοποίηση προγραμμάτων αγωγής θανάτου και διαχείρισης πένθους σε παιδιά;
- 3) Σχετίζονται τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των φοιτητών (συναισθηματική νοημοσύνη, ενσυναίσθηση, κτλ.) με τις στάσεις τους (προκαταλήψεις, στερεότυπα, σταθερά σύνολα γνώμων για το θάνατο) απέναντι στην αγωγή του θανάτου και τη διαχείριση του πένθους σε παιδιά;
- 4) Σε ποιο βαθμό το επίπεδο γνώσεων που διαθέτουν σχετίζεται με τις στάσεις (θετική/αρνητική απέναντι στα προγράμματα περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους) που υιοθετούν και την ετοιμότητά τους απέναντι στην υλοποίηση προγραμμάτων αγωγής θανάτου και διαχείρισης πένθους σε παιδιά; (Με την

προϋπόθεση ότι οι φοιτητές έχουν λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση και το επίπεδο γνώσεών τους θεωρείται ικανοποιητικό).

- 5) Σχετίζονται και πώς ακριβώς οι προσωπικές εμπειρίες περιστατικών θανάτου των φοιτητών, με την ετοιμότητά τους, σχετικά με την εφαρμογή ενός προγράμματος περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά;
- 6) Διαφέρουν η αντίληψη, οι προκαταλήψεις και οι απόψεις των φοιτητών, του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας και των τελειόφοιτων φοιτητών παιδαγωγικών σπουδών, ως προς την ετοιμότητα εφαρμογής ενός προγράμματος περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά;
- 7) Διαφέρουν οι παράγοντες δυσκολίας (γνώσεις, διαχείριση συναισθημάτων απέναντι στο θάνατο) μεταξύ των φοιτητών, του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας και των φοιτητών παιδαγωγικών σπουδών, ως προς την υλοποίηση ενός προγράμματος περιθανάτιας αγωγής & διαχείρισης πένθους;
- 8) Σχετίζεται το αντικείμενο σπουδών των φοιτητών με τις απόψεις τους για τη θετική επίδραση της εφαρμογής προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής & διαχείρισης πένθους;

4.3 ΠΕΔΙΟ/ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ – ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΨΙΑ – ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Πεδία μελέτης ορίζονται το ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Ο πληθυσμός - στόχος που ενδιαφέρει την έρευνα είναι τελειόφοιτοι φοιτητές του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Κρήτης και τελειόφοιτοι φοιτητές των Παιδαγωγικών τμημάτων (Προσχολικής, Δημοτικής και Ειδικής Αγωγής) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ώστε αφενός να έχουν κάποιες βασικές γνώσεις και αφετέρου να υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες να έχουν προβληματιστεί με το υπό μελέτη θέμα.

Η επιλογή του δείγματος θα πραγματοποιηθεί με συνδυασμό των μη πιθανών δειγματοληψιών ευκολίας και αναλογίας. Στη δειγματοληψία ευκολίας δίνεται η δυνατότητα επιλογής ευκαιριακού δείγματος. Στη δειγματοληψία αναλογίας, το δείγμα λαμβάνεται βάσει κάποιων χαρακτηριστικών κι έτσι επιτυγχάνεται το δείγμα να είναι αντιπροσωπευτικό (Παπαδακάκη, 2015). Ειδικότερα, θα μοιραστούν από εμάς συνολικά 151 ερωτηματολόγια σε

φοιτητές των παραπάνω σχολών. Η επιλογή των 151 ερωτηματολογίων έγινε έτσι ώστε να χωριστούν οι σχολές σε δύο βασικά μέρη. Όμως, λόγω δυσκολιών στην ύπαρξη ενός ισομερούς δείγματος, συλλέχθηκαν 46 ερωτηματολόγια από το τμήμα Προσχολικής αγωγής, 70 από το Δημοτικής Αγωγής και 35 από το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας. Η παραπάνω επιλογή της ποσόστωσης του δείγματος έγινε με το σκεπτικό πως οι μελλοντικοί Κοινωνικοί Λειτουργοί ενδέχεται να ασχοληθούν επαγγελματικά με παιδιά διαφόρων ηλικιακών πλαισίων, ενώ οι μελλοντικοί παιδαγωγοί θα ασχοληθούν κυρίως με παιδιά συγκεκριμένων ηλικιακών πλαισίων όπως φανερώνει η ειδίκευσή τους.

Η διαδικασία συλλογής στοιχείων θα πραγματοποιηθεί με τη χρήση αυτοσυμπληρούμενων ερωτηματολογίων που θα διανεμηθούν σε χώρους του ΤΕΙ και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (προαύλιος χώρος, αμφιθέατρα των σχολών, λέσχη). Οι ερευνήτριες θα προσέρχονται καθημερινά εκεί, θα προσεγγίζουν άτομα, ζητώντας τους να συμβάλλουν στην παρούσα έρευνα. Η διαδικασία θα ολοκληρωθεί όταν συμπληρωθεί το δείγμα που έχει οριστεί (Javeau, 2000). Σε περίπτωση κωλύματος της διαδικασίας, δηλαδή, δυσκολία εξεύρεσης φοιτητών μεγάλων εξαμήνων (τελειοφοίτων) και καθυστέρησης της συλλογής του δείγματος θα δημιουργηθεί και θα διαδοθεί από την ερευνητική μας ομάδα ερωτηματολόγιο μέσω της ηλεκτρονικής πλατφόρμας google docs, η οποία θα δημοσιευτεί από εμάς μέσω δικτύων κοινωνικής δικτύωσης σε ομάδες των συγκεκριμένων σχολών.

4.4 ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Το ερευνητικό εργαλείο που θα χρησιμοποιηθεί για τη διεξαγωγή της έρευνας είναι το ερωτηματολόγιο. Το ερωτηματολόγιο αποτελεί κύριο εργαλείο της ποσοτικής έρευνας, καθώς δίνει τη δυνατότητα συλλογής στοιχείων από μεγάλο αριθμό ατόμων. Περιλαμβάνει, κυρίως, ποσοτικές ερωτήσεις (κλειστές ερωτήσεις), ώστε να είναι εύκολη η ποσοτικοποίηση, η επεξεργασία και η ανάλυση των στοιχείων του (Javeau, 2000).

Έπειτα από τηλεφωνική επικοινωνία με την κάτοχο της διδακτορικής διατριβής κ. Χατζηνικολάου με τίτλο: «Προσωπικές και εργασιακές παράμετροι που επηρεάζουν την ετοιμότητα, την κινητοποίηση και την επάρκεια των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τη περιθανάτια αγωγή», λάβαμε τη σχετική άδεια, έτσι ώστε να πάρουμε σαν γνώμονα το δικό της ερωτηματολόγιο για να καταστεί εφικτή η δική μας εργασία. Η έρευνα

πραγματοποιήθηκε και αναρτήθηκε το 2014 στην Ελλάδα για το Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Το εργαλείο αποτελείται από μια συστάδα ερωτηματολογίων που λειτουργούν ως ψυχομετρικά εργαλεία για τη μέτρηση της κάθε μεταβλητής με τη χρήση κλιμάκων (άθροισμα ερωτήσεων) και λαμβάνουν απαντήσεις τύπου likert. Το αρχικό εργαλείο έχει τροποποιηθεί ελάχιστα, ώστε να προσαρμοστεί στις ανάγκες της παρούσας έρευνας και στο δείγμα το οποίο απευθύνεται.

Συνεπώς, το εργαλείο μας, προέρχεται από την ένωση πολλών σταθμισμένων εργαλείων, τα οποία ελέγχθηκαν και με πιλοτικές δοκιμές, αλλά κι από την ίδια τη μελέτη της Χατζηνικολάου (2014), με αποτέλεσμα την εξασφάλιση της αξιοπιστίας, δηλαδή της συνέπειας και της συνοχής του οργάνου μέτρησης απαλλαγμένο από το τυχαίο σφάλμα, και της εγκυρότητας, δηλαδή της εκτίμησης του κατά πόσο ένα εργαλείο μέτρησης μετράει αυτό για το οποίο κατασκευάστηκε να μετρήσει (Ουζούνη & Νακάκη, 2011).

Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι οι τροποποιήσεις μας δεν είναι τέτοιες που να επηρεάζουν το βασικό νόημα του περιεχομένου του οργάνου μέτρησης. Πιο συγκεκριμένα, οι τροποποιήσεις αφορούν κυρίως τον άξονα των δημογραφικών και προσωπικών στοιχείων, καθώς στην έρευνά μας αλλάζει ο πληθυσμός - στόχος, επομένως και το δείγμα. Ακόμη, η βασική αλλαγή που πραγματοποιήθηκε στους υπόλοιπους θεματικούς άξονες είναι διαγραφές ερωτήσεων που δεν αφορούν το δικό μας δείγμα (π.χ. ερωτήσεις που συνδέονται άμεσα με τα έτη επαγγελματικής εμπειρίας σε σχολικό πλαίσιο). Επιπλέον, αρκετές ερωτήσεις παραφράστηκαν, ώστε αφενός να απευθύνονται στο δικό μας δείγμα κι αφετέρου να μην αλλάζει το περιεχόμενο της αρχικής ερώτησης στην εκάστοτε κλίμακα κι έτσι να μετρά αυτό για το οποίο κατασκευάστηκε αρχικά να μετρήσει. Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω, το ερωτηματολόγιό μας, καλύπτει τα κριτήρια της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας, δηλαδή αποτελεί σταθμισμένο εργαλείο και μπορεί να χρησιμοποιηθεί και να εξυπηρετήσει τις ανάγκες και τους στόχους της παρούσας έρευνας (Παπαδακάκη, 2015).

Οι θεματικοί άξονες του ερωτηματολογίου συμπεριλαμβάνουν ερωτήσεις για: 1) τα δημογραφικά και προσωπικά στοιχεία, 2) το βαθμό στον οποίο επηρεάζει η προσωπικότητα την ετοιμότητα για την υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής, 3) το βαθμό συσχέτισης της προσωπικότητας των ερωτηθέντων με τις στάσεις και τις αντιλήψεις του για την αγωγή θανάτου, 4) το γνωστικό επίπεδο των συμμετεχόντων, καθώς, επίσης, και το βαθμό ετοιμότητάς τους απέναντι στην αγωγή θανάτου, 5) το βαθμό συσχέτισης των προσωπικών

τους εμπειριών σε περιστατικά θανάτου με την ετοιμότητά τους στην εφαρμογή ενός προγράμματος περιθανάτιας αγωγής, 6) τις διαφορές των αντιλήψεων και των προκαταλήψεων ανάμεσα στους ερωτηθέντες των δύο πανεπιστημιακών τμημάτων, 7) τη διαφορά στους παράγοντες δυσκολίας ως προς την υλοποίηση προγραμμάτων ανάμεσα στα δύο πανεπιστημιακά τμήματα, 8) το βαθμό συσχέτισης του αντικειμένου σπουδών με τις απόψεις τους αναφορικά με το θετικό αντίκτυπο της εφαρμογής των προγραμμάτων αυτών.

4.5 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ – ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων που θα συλλεχθούν μέσω των ερωτηματολογίων, αφού κωδικοποιηθούν και καταγραφούν, θα πραγματοποιηθεί με το στατιστικό πακέτο για τις κοινωνικές επιστήμες SPSS - 22 (Statistical Package of Social Sciences, SPSS). Το SPSS-22 και οι λοιπές εκδόσεις του αποτελούν ένα πρόγραμμα με εργαλεία στατιστικής ανάλυσης που εξυπηρετούν την καταγραφή, τη διαχείριση και την επεξεργασία των δεδομένων (Δαφέρμος, 2005). Τα επίπεδα ανάλυσης που θα εφαρμοστούν ανήκουν στην περιγραφική και την επαγωγική στατιστική. Πιο συγκεκριμένα, από πλευράς περιγραφικής στατιστικής θα πραγματοποιηθούν: α) η κατανομή συχνοτήτων, όπου παρατηρούνται οι κατανομές των αριθμητικών και ποσοστιαίων συχνοτήτων και β) η παρουσίαση των μέτρων κεντρικής τάσης και διασποράς των τιμών. Από πλευράς επαγωγικής στατιστικής θα πραγματοποιηθούν, κυρίως, δια μεταβλητής αναλύσεις (t-test, Anova, correlation, x²-test), οι οποίες θα αναδείξουν τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών, εντοπίζοντας ομοιότητες ή/και διαφοροποιήσεις, μέσω των διασταυρούμενων πινάκων (Ρούσος & Τσαούσης, 2011 · Κόλλιας, 2007).

Τα παραπάνω θα δώσουν στους μελλοντικούς κοινωνικούς λειτουργούς και εκπαιδευτικούς λειτουργούς τα απαραίτητα στοιχεία για τη διερεύνηση της ετοιμότητας διαχείρισης του πένθους και της απώλειας στα παιδιά, αλλά και της πρόληψης του πένθους. Έτσι, συνθέτοντας και αναλύοντας όλα τα περιγραφικά και τα επαγωγικά στατιστικά στοιχεία, θα προκύψουν συμπεράσματα που αφορούν το σκοπό της παρούσας έρευνας.

4.6 ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΔΥΣΚΟΛΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Οι δυσκολίες που εκτιμάται πως θα παρουσιαστούν αφορούν την εμπειρική έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, οι πιθανές δυσκολίες που εκτιμούνται είναι: α) η ενδεχόμενη άρνηση των φοιτητών να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο, β) η επιστροφή ερωτηματολογίων με μη συμπληρωμένες απαντήσεις και γ) οι μη πραγματικές απαντήσεις σε κρίσιμα ερωτήματα των κλιμάκων. Τα παραπάνω οδηγούν, συνήθως, σε δειγματοληπτικά και μη σφάλματα που μπορούν να επηρεάσουν σοβαρά τα αποτελέσματα της έρευνας, γι' αυτό και θα δοθεί μεγάλη προσοχή, για την αποφυγή των παραπάνω δυσκολιών, στην ενημέρωση των ατόμων και τον έλεγχο των ερωτηματολογίων, μετά τη συμπλήρωσή τους (Παπαδακάκη, 2015).

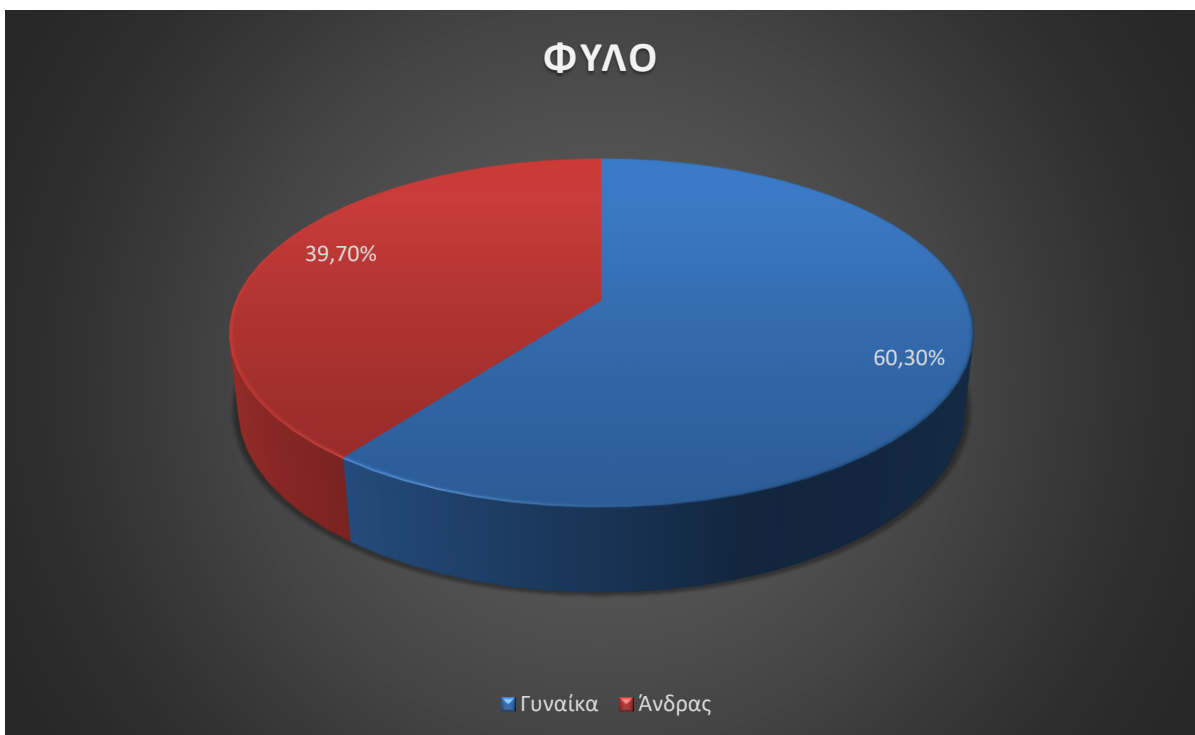
Τα άτομα που θα συμμετάσχουν, θα αποφασίσουν από μόνα τους αν θέλουν ή δεν θέλουν να συμμετάσχουν στην έρευνα και η συλλογή των προσωπικών δεδομένων θα γίνει ύστερα από ενημέρωση των υποψήφιων συμμετεχόντων, σχετικά με το σκοπό και τους στόχους της έρευνας, διασφαλίζοντας την προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων. Επιπλέον, τα δεδομένα που θα συλλεχθούν, θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά και μόνο για το σκοπό της μελέτης και πρόσβαση θα έχουν μόνο οι συντελεστές της παρούσας έρευνας. Όλοι οι συμμετέχοντες θα αντιμετωπιστούν από τις ερευνήτριες με σεβασμό και ισότιμη υποστήριξη καθ' όλη τη διάρκεια της συνεργασίας, δηλαδή, κατά τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου θα είναι διαθέσιμες για οποιεσδήποτε διευκρινήσεις και ο προβληματισμός των συμμετεχόντων, σχετικά με την ετοιμότητά τους ως προς την υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης του πένθους στα παιδιά, δεν θα βλάπτει τους συμμετέχοντες, αντιθέτως θα τους ενεργοποιεί το ενδιαφέρον ως προς το θέμα (Καλλινικάκη, 2011 · Χλιαουτάκης, 2012). Τέλος, το ερωτηματολόγιο που θα χρησιμοποιηθεί, έχει την άδεια του συντάκτη του, μπορεί, δηλαδή, να χρησιμοποιηθεί ελεύθερα σε παρόμοιες έρευνες, με παρόμοιους ερευνητικούς σκοπούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

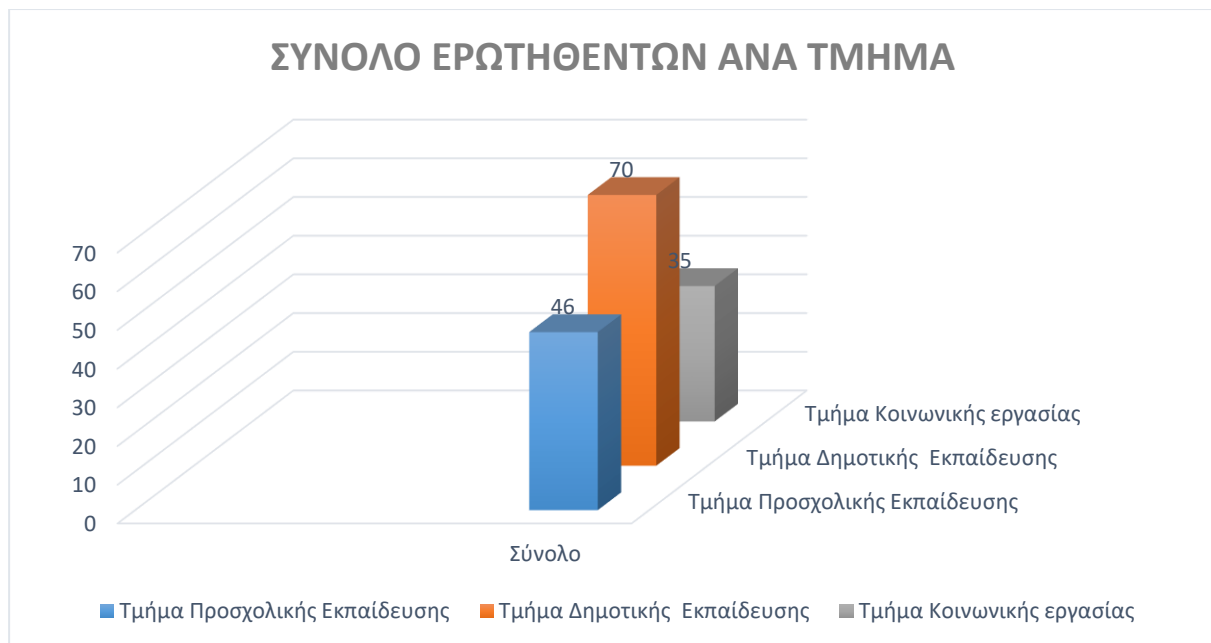
Στο κεφάλαιο αυτό, επιχειρείται η ανάλυση όλων των δεδομένων, τα οποία συλλέχθηκαν από τα ερωτηματολόγια. Παρουσιάζονται διαγράμματα, τα οποία δίνουν πληροφορίες και απαντήσεις για βασικά ερωτήματα που θα βοηθήσουν στην ολοκλήρωση της εργασίας και στη διεξαγωγή των συμπερασμάτων.

Διάγραμμα 1^ο

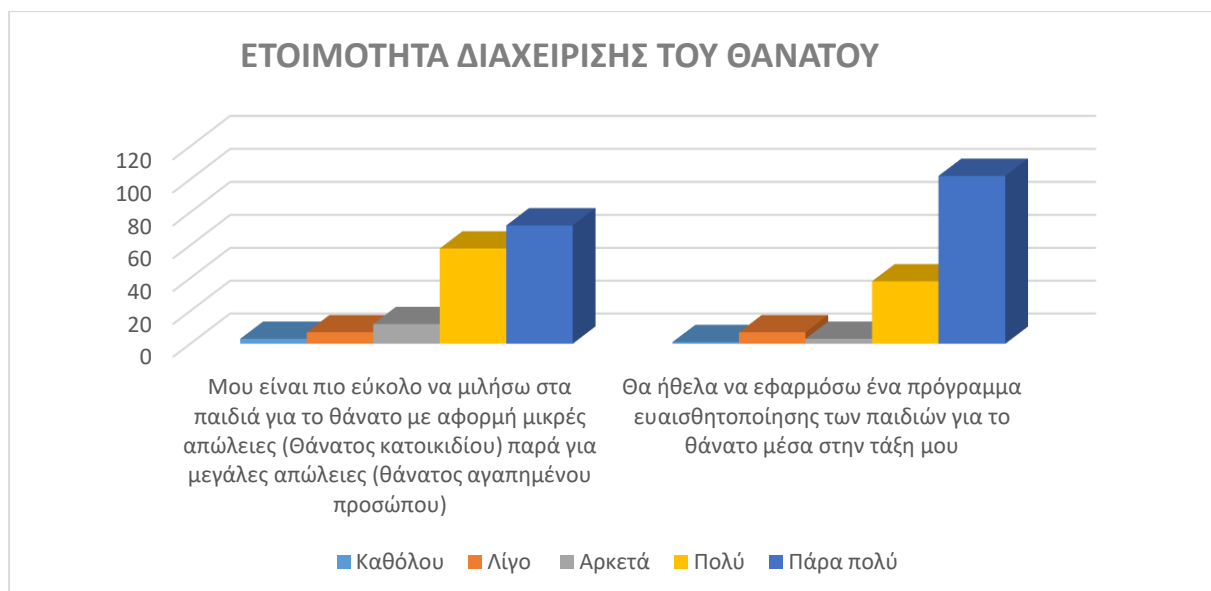
Στην έρευνα, συνολικά το 39,70% ήταν άνδρες, ενώ το 60,30% ήταν γυναίκες. Το δείγμα που συλλέχθηκε είναι αντιπροσωπευτικό σε σχέση με τα φύλα, εφόσον τόσο στις Παιδαγωγικές Σχολές όσο και το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας φοιτούν κατά πλειοψηφία γυναίκες.

Διάγραμμα 2^ο

Αναφορικά με την προέλευση των ερωτηθέντων, οι 70 ερωτηθέντες προέρχονται από το Τμήμα Δημοτικής Προέλευσης, οι 46 ερωτηθέντες από το Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, ενώ οι 35 είναι από το Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.

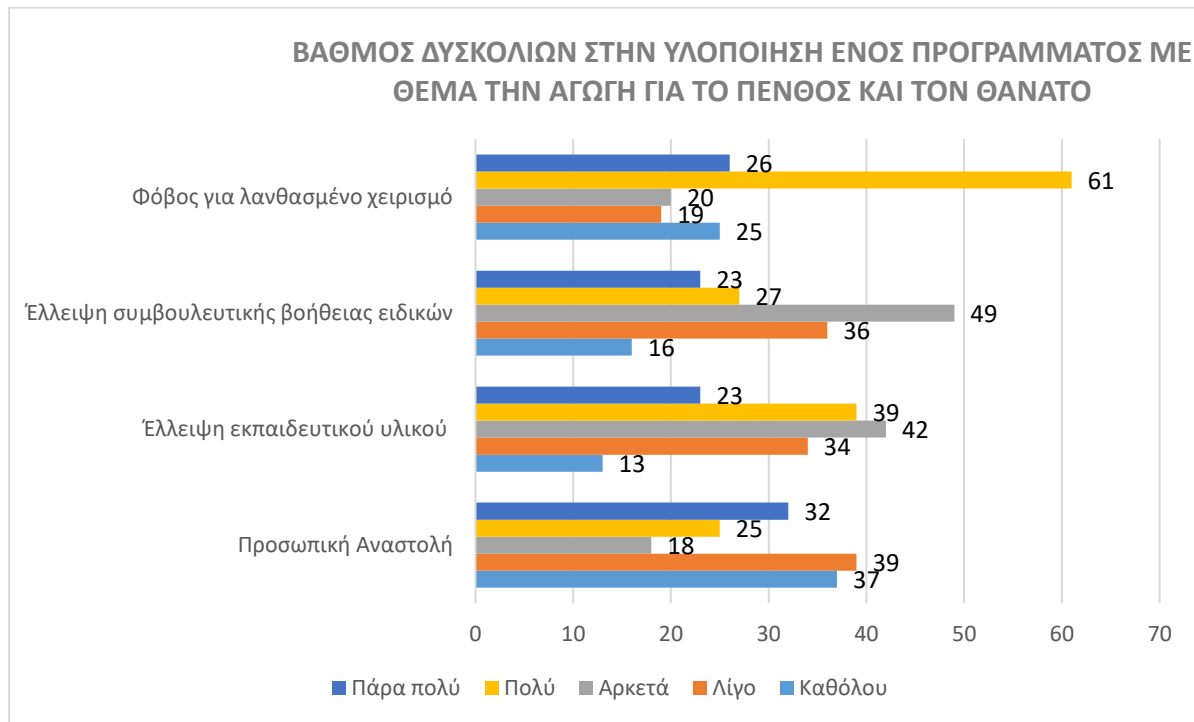
Διάγραμμα 3^ο

Σχετικά με την ερώτηση για το βαθμό ετοιμότητας, το μεγαλύτερο ποσοστό (47,6%) απάντησε ότι αντιμετωπίζει με περισσότερη ευκολία το ενδεχόμενο να μιλήσει στα παιδιά για το θάνατο, με αφορμές μικρές απώλειες π.χ. λόγω ενός θανάτου του κατοικίδιου, ενώ 58 ερωτηθέντες

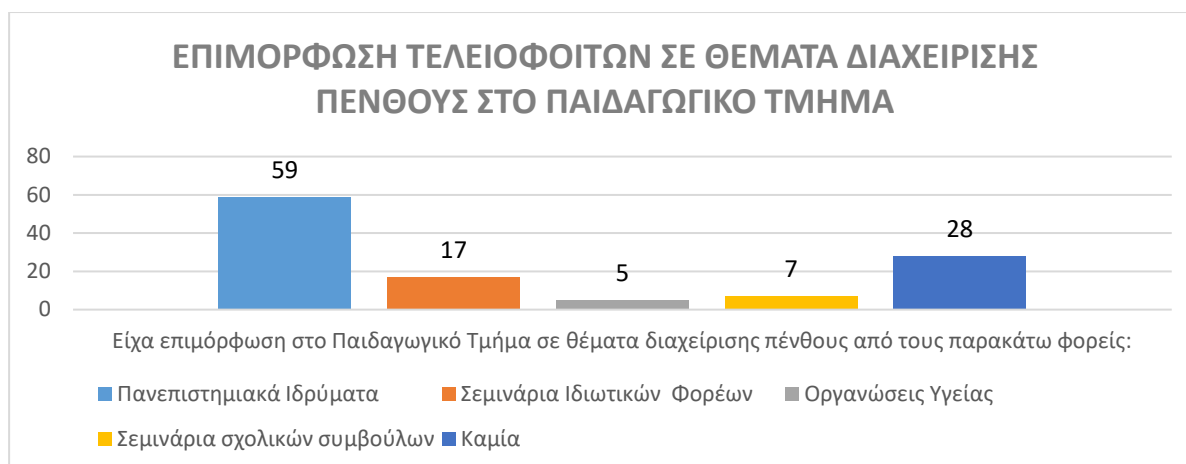
(38,4%) από το σύνολο έδωσαν αντίθετη απάντηση. Ενδιαφέρον, αποτελεί η απάντηση του μεγαλύτερου ποσοστού, σχετικά με την ετοιμότητά του, να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα ευαισθητοποίησης των παιδιών για το θάνατο μέσα στην τάξη (102 ερωτηθέντες, 67,5%, από το σύνολο έδωσαν αρνητική απάντηση).

Διάγραμμα 4°

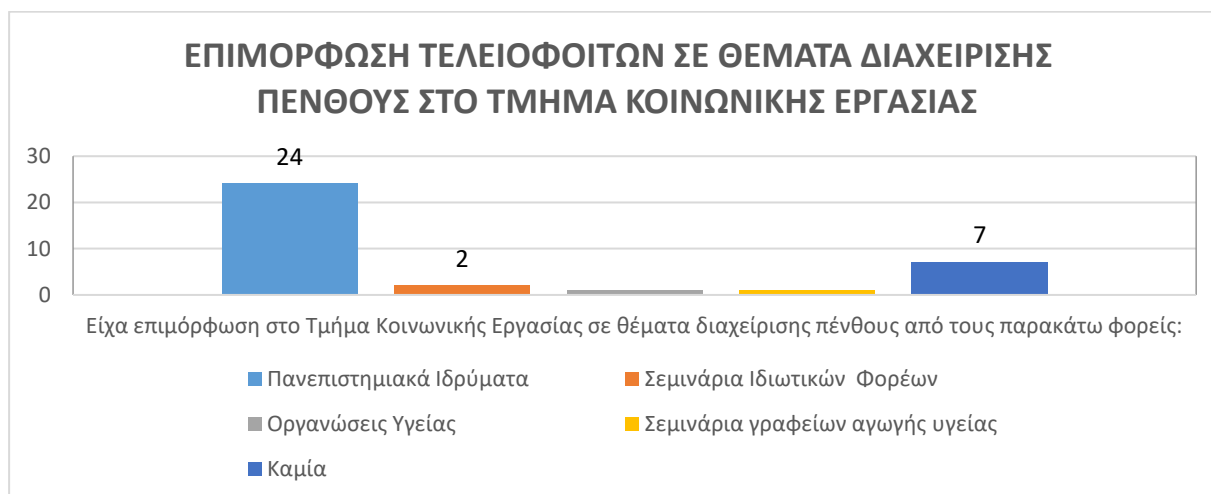
Αναφορικά με το βαθμό δυσκολίας για την υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος, το 40,3% απάντησε ότι αισθάνεται φόβο για τυχόν λάθος χειρισμό. Αναφορικά με την υπάρχουσα έλλειψη συμβουλευτικής βοήθειας από ειδικούς, το 32,4% πιστεύει ότι είναι αρκετά μεγάλη η προαναφερόμενη έλλειψη, ενώ το 10,5% του συνόλου των ερωτηθέντων πιστεύει ότι υπάρχει συμβουλευτική βοήθεια από ειδικούς. Επιπλέον, ένας άλλος λόγος, μικρότερης βέβαια βαρύτητας, είναι η προσωπική αναστολή που αντιμετωπίζουν. Σε αυτήν την κατηγορία, το 24,5% δεν πιστεύει στην ύπαρξη της προσωπικής αναστολής, ενώ το 25,8% δηλώνει την ύπαρξη ενός μικρού βαθμού της αναστολής αυτής.

Διάγραμμα 5^ο

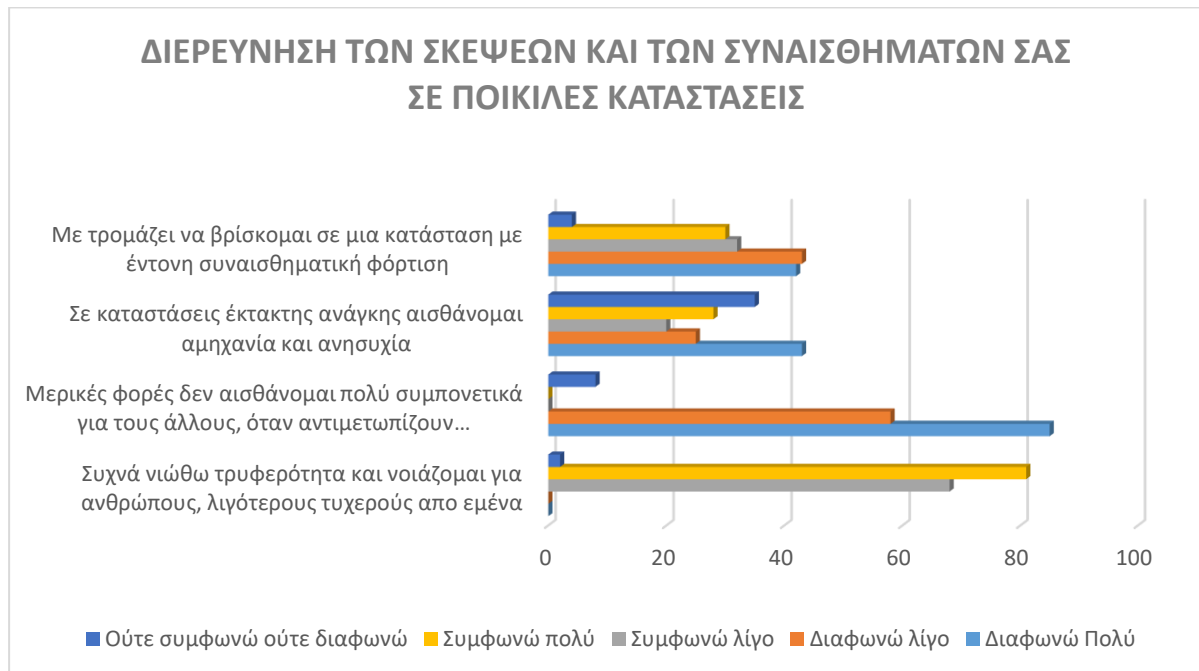
Σχετικά με την επιμόρφωση στο Παιδαγωγικό Τμήμα, φαίνεται ότι το 50,08% περίπου, έχει λάβει την απαραίτητη γνώση από το ίδιο το Ίδρυμα μέσω των προγραμμάτων σπουδών, ενώ οι 28 (24,10%) από τους συνολικούς ερωτηθέντες φαίνεται να μην έχουν καμία επιμόρφωση σε θέματα διαχείρισης πένθους. Επιπρόσθετα, το 14,6% των ερωτηθέντων έλαβε την απαραίτητη εκπαίδευση από σεμινάρια ιδιωτικών φορέων, ενώ το 6% και το 4,3% του δείγματος επιμορφώθηκαν από σεμινάρια σχολικών συμβούλων και από οργανώσεις υγείας αντίστοιχα.

Διάγραμμα 6^ο

Στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, το 68,5% απάντησε ότι σε θέματα επιμόρφωσης κυριότεροι φορείς είναι τα προγράμματα σπουδών, τα οποία παρακολούθησαν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Ενώ, μόλις το 20% δήλωσε ότι δεν έχει λάβει καμία επιμόρφωση σε θέματα διαχείρισης του πένθους κατά τη διάρκεια των φοιτητικών του χρόνων είτε από ιδιωτικό, είτε από δημόσιο φορέα.

Διάγραμμα 7^ο

Σχετικά με τη διερεύνηση της συναισθηματικής κατάστασης μέσω των σκέψεων και των συναισθημάτων τους, φαίνεται ότι οι περισσότεροι τρομάζουν όταν βρίσκονται σε μια κατάσταση με έντονη συναισθηματική φόρτιση. Αντίθετα, οι περισσότεροι απάντησαν ότι μπορούν να αντιμετωπίσουν έκτακτες καταστάσεις. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό κυριεύεται από συναισθήματα συμπόνιας για όσα άτομα αντιμετωπίζουν προβλήματα, ενώ παράλληλα στην ίδια ερώτηση υπήρχε κι ένας αυξημένος αριθμός συμμετεχόντων, ο οποίος απάντησε ότι υπάρχουν φορές που δεν αισθάνεται συμπόνια για τους άλλους.

Πίνακας 1^{ος} : Σχέση των μεταβλητών: Επίπεδο- Τύπος εκπαίδευσης* Όλα τα παιδιά θα πρέπει να ενημερώνονται για θέματα απώλειας και θανάτου

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Επίπεδο- Τύπος εκπαίδευσης * Όλα τα παιδιά θα πρέπει να ενημερώνονται για θέματα απώλειας και θανάτου	151	1,0	0	,0	151	1,0

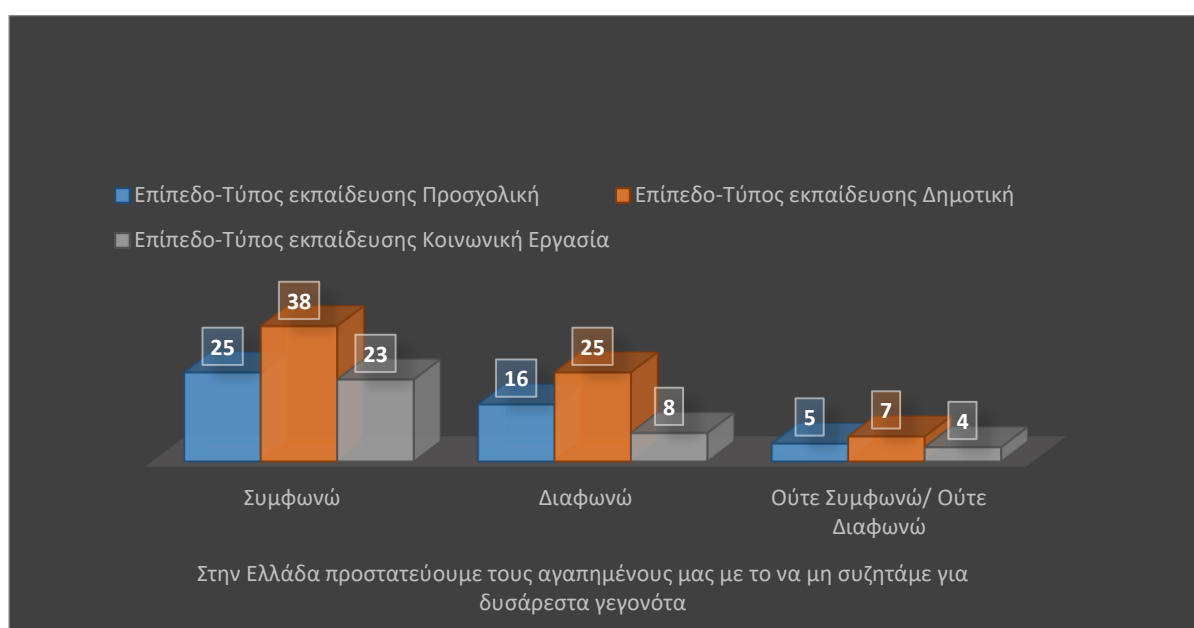
Επίπεδο - Τύπος εκπαίδευσης* Όλα τα παιδιά θα πρέπει να ενημερώνονται για θέματα απώλειας και θανάτου Crosstabulation

Count

										Total
		Συμφωνώ Απόλυτα	Συμφωνώ	Συμφωνώ Λίγο	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Διαφωνώ	Διαφωνώ Απόλυτα		
Επίπεδο- Τύπος εκπαίδευσης	Προσχολικής Αγωγής	27	5	0	6	0	0	6	46	
	Δημοτικής Αγωγής	54	3	1	4	3	1	1	70	
	Κοινωνικής Εργασίας	27	3	1	2	2	0	0	35	
	Total	108	11	2	12	5	1	7	151	1

Έπειτα από τη στατιστική επεξεργασία για τις σχέσεις ανάμεσα σε ορισμένες μεταβλητές του ερωτηματολογίου, παρατηρήθηκε ότι και στα τρία τμήματα (Προσχολικής & Δημοτικής Αγωγής και Κοινωνικής εργασίας) το μεγαλύτερο ποσοστό δήλωσε ότι όλα τα παιδιά θα πρέπει να ενημερώνονται και να εξοικειώνονται σε θέματα απώλειας και θανάτου.

Διάγραμμα 8^ο: Σχέση των μεταβλητών: Επίπεδο- Τύπος εκπαίδευσης* Όλα τα παιδιά θα πρέπει να ενημερώνονται για θέματα απώλειας και θανάτου

Πίνακας 2^{ος}: Σχέση των μεταβλητών: Επίπεδο- Τύπος Εκπαίδευσης * Στην Ελλάδα προστατεύουμε τους αγαπημένους μας με το να μη συζητάμε για δυσάρεστα γεγονότα

Case Processing Summary						
	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Επίπεδο- Τύπος Εκπαίδευσης * Στην Ελλάδα προστατεύουμε τους	151	1,0	0	,0	151	1,0

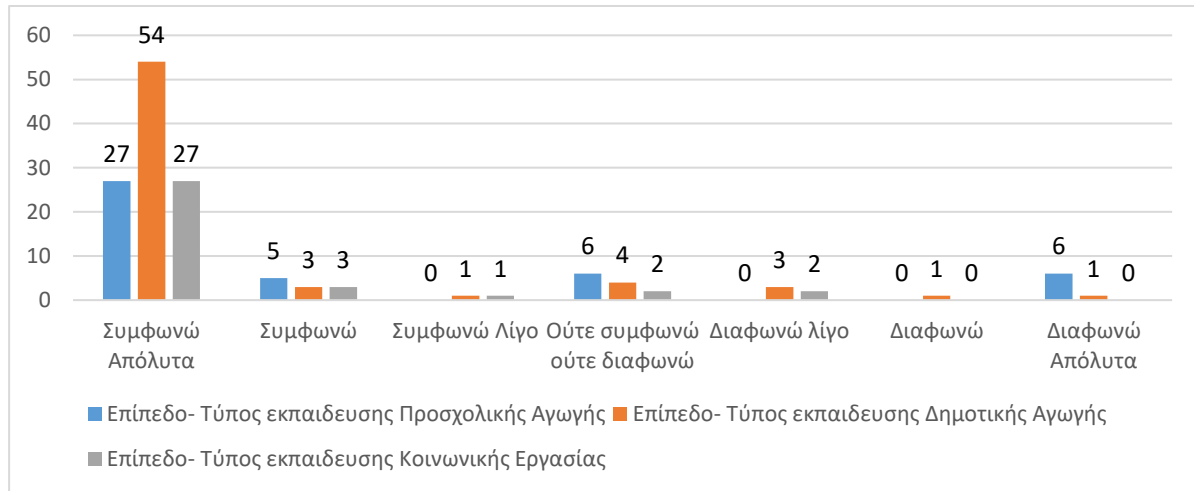
«Πτυχιακή εργασία των φοιτητριών Σκαλίδου Ειρήνης & Κουτρούπη Ελένης»

αγαπημένους μας με το να μη συζητάμε για δυσάρεστα γεγονότα						
---	--	--	--	--	--	--

Επίπεδο - Τύπος Εκπαίδευσης * Στην Ελλάδα προστατεύουμε τους αγαπημένους μας με το να μη συζητάμε για δυσάρεστα γεγονότα Crosstabulation

Count					
		Στην Ελλάδα προστατεύουμε τους αγαπημένους μας με το να μη συζητάμε για δυσάρεστα γεγονότα			Total
		Συμφωνώ	Διαφωνώ	Ούτε Συμφωνώ/ Ούτε Διαφωνώ	
Επίπεδο-Τύπος εκπαίδευσης	Προσχολική	25	16	5	46
	Δημοτική	38	25	7	70
	Κοινωνική Εργασία	23	8	4	35
Total		86	49	16	151

Διάγραμμα 9^ο :Σχέση των μεταβλητών: Επίπεδο - Τύπος Εκπαίδευσης * Στην Ελλάδα προστατεύουμε τους αγαπημένους μας με το να μη συζητάμε για δυσάρεστα γεγονότα

Έπειτα από επεξεργασία των σχέσεων ανάμεσα στο επίπεδο εκπαίδευσης και στην άποψη ότι στην Ελλάδα προστατεύουμε τους αγαπημένους μας με το να μη συζητάμε για δυσάρεστα γεγονότα, το μεγαλύτερο ποσοστό (56.9%) και από τα τρία τμήματα δήλωσε ότι συμφωνεί απόλυτα με αυτήν την αντίληψη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

6.1 ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της συγκεκριμένης έρευνας ήταν η διερεύνηση της διαχείρισης της απώλειας και του θανάτου αναφορικά με την παιδική ηλικία από τους τελειόφοιτους φοιτητές των Παιδαγωγικών Τμημάτων και των Τμημάτων Κοινωνικής εργασίας. Επιπλέον, στόχοι της εργασίας ήταν να διερευνήσει τις αντιλήψεις των ερωτηθέντων απέναντι στην περιθανάτια αγωγή, ανάλογα με το επίπεδο γνώσεων, αλλά και των ενδεχόμενων προκαταλήψεων, σχετικά με το θέμα. Το μεγαλύτερο ποσοστό, που πήρε μέρος στην έρευνα, ήταν κυρίως γυναίκες και το οποίο αγγίζει το 60,3% του συνόλου. Όπως έχει προαναφερθεί, ένας από τους σκοπούς της εργασίας ήταν ο ισομερής αριθμός ανάμεσα στα δύο τμήματα. Επειδή όμως αυτό δεν κατέστη δυνατό, πήραν μέρος συνολικά 46 άτομα του τμήματος της Προσχολικής Εκπαίδευσης, 70 άτομα της Δημοτικής Εκπαίδευσης και 35 άτομα απόφοιτοι των τμημάτων της Κοινωνικής Εργασίας. Αναφορικά με ορισμένες παραμέτρους που αναφέρονται στην ετοιμότητα των τελειόφοιτων, συνολικά βρέθηκε ότι διευκολύνεται σε μεγαλύτερο βαθμό η προσέγγιση του θανάτου στα παιδιά με αφορμή μικρές απώλειες π.χ. θάνατος κατοικίδιου. Επίσης, φαίνεται να υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για την εφαρμογή ενός ενδεχόμενου προγράμματος ευαισθητοποίησης των παιδιών είτε στην τάξη, είτε σε διάφορα προγράμματα.

Μια άλλη εξίσου σημαντική παράμετρος είναι ο βαθμός δυσκολίας, ο οποίος πηγάζει από την υλοποίηση ενός προγράμματος, με θέμα την αγωγή για το πένθος και το θάνατο. Τα αποτελέσματα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αναμενόμενα. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται να εκφράζεται ένα συναίσθημα φόβου για ενδεχόμενο λάθος χειρισμό. Το αποτέλεσμα είναι λογικό, διότι το δείγμα αποτελείται από τελειόφοιτους, οι οποίοι ίσως να μην έχουν την απαραίτητη εμπειρία και επιμόρφωση, ώστε να αντιμετωπίσουν τα ανάλογα προγράμματα. Ανησυχία θα μπορούσε να προκαλέσει το αποτέλεσμα της ύπαρξης συμβουλευτικής βοήθειας από ειδικούς, καθώς το δείγμα δήλωσε ότι υπάρχει αρκετή έλλειψη στον τομέα αυτό. Η ίδια εικόνα αποτυπώνεται και στον τομέα της έλλειψης εκπαιδευτικού υλικού. Σημαντικό παράγοντα αποτελεί, επίσης, το γεγονός της προσωπικής αναστολής, στο οποίο φαίνεται να υπάρχουν μικρές αποκλίσεις στις απαντήσεις. Η προσωπική αναστολή ως παράμετρος δυσκολίας υλοποίησης ενός προγράμματος εξαρτάται από αρκετούς παράγοντες, όπως ο χαρακτήρας των ατόμων (εκπαιδευτικών και ειδικών), οι εμπειρίες τους, το επίπεδο

τους και τα βιώματά τους. Αναφορικά με την επιμόρφωση σε θέματα διαχείρισης του πένθους και της απώλειας, οι τελειόφοιτοι του Παιδαγωγικού Τμήματος δήλωσαν ότι είχαν μεγαλύτερα ερεθίσματα στο τμήμα όπου σπούδασαν, μέσω των ανάλογων μαθημάτων, ενώ μόλις 28 από αυτούς απάντησαν ότι δεν συμμετείχαν σε κανένα πρόγραμμα εκμάθησης. Παρόμοια εικόνα φαίνεται να υπήρχε και στο τμήμα Κοινωνικής εργασίας.

Στον τομέα των σκέψεων και των συναισθημάτων τους, το δείγμα έδειξε ότι δεν είχε φόβο απέναντι σε μια κατάσταση με έντονη συναισθηματική φόρτιση, καθώς, επίσης, πολλοί ήταν εκείνοι που δεν αισθάνονταν αμηχανία και ανησυχία σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης.

Σχετικά με το αίσθημα συμπόνιας που νιώθουν απέναντι σε όσους αντιμετωπίζουν προβλήματα το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων απάντησε θετικά.

Επιπρόσθετα, στην έρευνα μέσω του στατιστικού πακέτου SPSS επεξεργάστηκαν τα ανάλογα δεδομένα που σχετίζονται με το επίπεδο-τύπος εκπαίδευσης (Παιδαγωγικό - Κοινωνικής εργασίας) και με τις απαντήσεις που δόθηκαν στο ερώτημα αν όλα τα παιδιά θα πρέπει να ενημερώνονται για θέματα απώλειας και θανάτου. Στο τμήμα του Παιδαγωγικού και ειδικότερα της Προσχολικής αγωγής βρέθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό συμφώνησε απόλυτα με αυτήν την άποψη. Βέβαια συγκριτικά με το τμήμα της Δημοτικής αγωγής το ποσοστό που συμφώνησε ήταν αρκετά μεγαλύτερο. Παρόμοια εικόνα με αυτήν της Προσχολικής αγωγής φαίνεται να έχει το τμήμα Κοινωνικής εργασίας. Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά τη διάρκεια συζήτησης με ένα μεγάλο πλήθος ερωτηθέντων σημειώθηκαν οι παρακάτω γνώμες. Αρκετοί ήταν εκείνοι που θεώρησαν ορθή τακτική την ενημέρωση των παιδιών σε θέματα απώλειας και θανάτου ειδικότερα από τη σχολική ηλικία. Βέβαια, υπήρχαν και αντίθετες απόψεις, οι οποίες έδιναν μεγάλο βάρος στο γεγονός ότι λόγω της παιδικής ηλικίας μια τέτοια ενημέρωση θα είχε μεγάλο αντίκτυπο στην ψυχολογική σύνθεση των παιδιών. Σημειώνεται, επίσης, ότι συνολικά όσοι διαφώνησαν έντονα με την πρόταση αυτή ήταν κυρίως τελειόφοιτοι του τμήματος της Προσχολικής αγωγής. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι η κύρια γνώμη που επικράτησε από το σύνολο του Παιδαγωγικού Τμήματος είναι ότι η βοήθεια και η στήριξη των εκπαιδευτικών σε παιδιά που βιώνουν τέτοιες καταστάσεις θα ήταν πολλή σημαντική, εάν υπήρχε η απαραίτητη επιμόρφωση σε όλο το φάσμα του ζητήματος.

Δεν θα μπορούσε να παραληφθεί το ζήτημα των προκαταλήψεων που επικρατούν στο χώρο της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίες συνδέονται και με τον τομέα της εκπαίδευσης και της κοινωνικής εργασίας. Όπως γνωρίζουμε ο χαρακτήρας κάθε ανθρώπου, καθώς, επίσης, και τα βιώματα που έχει σε ορισμένες καταστάσεις, σε όποιο επάγγελμα και αν βρίσκεται, αποτελούν

καθοριστικούς παράγοντες διαμόρφωσης της συμπεριφοράς και του τρόπου διαχείρισης ορισμένων γεγονότων. Στην Ελλάδα από τα παλιά χρόνια υπήρχε ένας φόβος και μια αδυναμία αποδοχής της έννοιας του θανάτου και της απώλειας (Παπαδάτου 1999). Ο φόβος αυτός συνεχίζεται και σήμερα με πολλές από τις οικογένειες να αποφεύγουν να συζητήσουν τέτοια θέματα, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο προστατεύουν τα μικρότερα μέλη τους.

Η σχέση που αναλύεται, σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, σχετίζεται με το επίπεδο-τύπος εκπαίδευσης και με την άποψη ότι στην Ελλάδα προστατεύουμε τους αγαπημένους μας ανθρώπους με το να μη συζητάμε για δυσάρεστα γεγονότα. Ουδέτερη στάση κράτησαν οι 16 από τους 151 συνολικά τελειόφοιτους. Το μικρότερο ποσοστό αποδοχής της παραπάνω άποψης κατείχε το τμήμα της Κοινωνικής εργασίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι το γεγονός αυτό αποτυπώνει μια διαφαινόμενη αλλαγή στάσης απέναντι στη διαχείριση της απώλειας και του θανάτου στα παιδιά, σε σχέση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία η οποία καταγράφει αντιλήψεις που θεωρούν τη διαχείριση ως επίπονη ενέργεια και προκρίνουν την αποφυγή της αντιμετώπισης και εξοικείωσης με το γεγονός της απώλειας του θανάτου (Χατζηνικολάου & Αναγνωστοπούλου, 2010).

Οι γενικότερες απόψεις, οι οποίες αναφέρθηκαν από τους τελειόφοιτους, ανάλογα με το τμήμα που φοιτούν είναι οι εξής: Οι τελειόφοιτοι φοιτητές ισχυρίστηκαν ότι πήραν τα ανάλογα ερεθίσματα σχετικά με το ζήτημα μέσα από ορισμένα και μόνο μαθήματα. Επίσης, δεν υπάρχει τόσο μεγάλη ενεργητικότητα και οργάνωση σεμιναρίων πάνω στα θέματα διαχείρισης της απώλειας, διότι αποτελεί ένα αρκετά ευαίσθητο και παράλληλα τόσο σημαντικό θέμα. Οι τελειόφοιτοι του τμήματος Κοινωνικής εργασίας ισχυρίστηκαν ότι έχουν στο ενεργητικό τους περισσότερα ερεθίσματα, λόγω του ότι κύρια χαρακτηριστικά του επαγγέλματός τους είναι η διαχείριση και η υποστήριξη των ατόμων σε διάφορα ζητήματα.

Γίνεται κατανοητό, ότι η υποστήριξη των παιδιών σε θέματα απώλειας και θανάτου τόσο από τον εκπαιδευτικό, όσο και από τον ειδικό αποτελεί ένα σημαντικό ζήτημα, το οποίο αντιμετωπίζεται με μεγάλη δυσκολία. Ως άνθρωποι, πάντα θα έρχονται αντιμέτωποι με μια εσωτερική σύγκρουση, η οποία σχετίζεται άμεσα με το έργο το οποίο έχουν να επιτελέσουν.

Αναφορικά με τους προσωπικούς παράγοντες, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα άτομα δεν έδειξαν μεγάλη ετοιμότητα για τη διαχείριση του πένθους των παιδιών. Αναφορικά με τον εκπαιδευτικό τομέα, τα άτομα δήλωσαν ότι υπάρχει ένας σημαντικός βαθμός έλλειψης εκπαιδευτικής κατάρτισης, ιδιαίτερα μετά τις πανεπιστημιακές τους σπουδές. Σε σχέση με τις αντιλήψεις των ερωτηθέντων, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχουν υψηλά επίπεδα

δυσκολιών στην εφαρμογή προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής, λόγω της έλλειψης εμπειρίας των τελειόφοιτων των τμημάτων. Επιπλέον, φάνηκε ότι υπάρχει μια τάση για αποσιώπηση των γεγονότων που σχετίζονται με το θάνατο, η οποία δημιουργεί έντονα προβλήματα στην ετοιμότητά τους, όπως αναφέρεται και στη βιβλιογραφία (Τσιαντής, 2004 · Χατζηνικολάου & Αναγνωστοπούλου, 2010). Σχετικά με την υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής, οι ερωτηθέντες τα αντιμετώπισαν ως θετικούς παράγοντες στη διαμόρφωση της ετοιμότητας για τη διαχείριση του πένθους.

6.2 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η διαχείριση της απώλειας και του θανάτου, καθώς, επίσης, και της περιθανάτιας αγωγής αποτελούν ιδιαίτερους τομείς των αντικειμένων ενασχόλησης των αποφοίτων της Κοινωνικής Εργασίας και των Παιδαγωγικών Τμημάτων.

Ωστόσο, το τρέχον πρόγραμμα σπουδών του τμήματος Κοινωνικής εργασίας δεν περιλαμβάνει ένα αυτόνομο μάθημα με τα παραπάνω αντικείμενα, με αποτέλεσμα οι μελλοντικοί Κοινωνικοί Λειτουργοί να θεωρούν τους εαυτούς τους ανέτοιμους να απαντήσουν με σιγουριά στην πρόκληση που θέτει στον επαγγελματικό τομέα το τόσο ευαίσθητο αυτό θέμα. Επιπλέον, είναι βέβαιο ότι η φύση εργασίας, ως Κοινωνικοί Λειτουργοί, θα μας φέρει οπωσδήποτε αντιμέτωπους με τη διαχείριση της απώλειας και όχι μόνο όσον αφορά τα μικρά παιδιά. Πιστεύουμε ότι το αντικείμενο πρέπει να αποτελέσει τουλάχιστον μάθημα επιλογής, αν όχι αυτόνομο μάθημα του κύκλου σπουδών και να περιλαμβάνει οπωσδήποτε στην εκπαίδευση το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής. Το ίδιο θα μπορούσε να ισχύσει και στα παιδαγωγικά τμήματα. Εάν στο μέλλον εδραιωθεί η απασχόληση των Κοινωνικών Λειτουργών στις σχολικές μονάδες, η παραπάνω εκπαίδευση θα αποδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμη.

Από ερευνητική άποψη, εξίσου ενδιαφέρουσα θα ήταν η διενέργεια ποιοτικής έρευνας με το εργαλείο της ατομικής ημιδομημένης συνέντευξης ανάμεσα σε εν ενεργεία έμπειρους Κοινωνικούς Λειτουργούς που ανήκουν σε ένα ευρύ ηλικιακό φάσμα. Στη συνέχεια, θα ήταν διαφωτιστική μια συγκριτική μελέτη των ευρημάτων των δύο ερευνών.

Τέλος, θα μπορούσαν να ερευνηθούν τα ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά των ατόμων που έχουν στο ενεργητικό τους περισσότερα προγράμματα περιθανάτιας αγωγής, σε σύγκριση με

«Πτυχιακή εργασία των φοιτητριών Σκαλίδου Ειρήνης & Κουτρούπη Ελένης»

τα άτομα τα οποία δεν δείχνουν επιθυμία για συμμετοχή σε τέτοιου είδους διαδικασίες και προγράμματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βλαχόπουλος, Λ. (2015). «Οδηγός για τις ψυχολογικές υπηρεσίες στο σχολείο», Αθήνα. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
- Γκόκας, Β., Δορούκα, Α., Παπαγεωργίου, Ι., Ρασπάκου, Α., Χατζηκαλοκίδης, Ν. & Χατζηνικολάου, Σ. (2000). *Διερεύνηση των Αντιλήψεων των Γονέων, των Παιδιών της Σχολικής Ηλικίας, σχετικά με την Αγωγή Υγείας και την Εισαγωγή της στο Αναλυτικό Πρόγραμμα*. Πρακτικά Ημερίδων Εκπαιδευτικής Έρευνας 1996-1998, σελ.83- 104, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Δαρδαγάνη, Α. (2009). «Το παιδί και ο θάνατος. Αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και παιδαγωγικές παρεμβάσεις». *Διπλωματική εργασία*. Σχολή Ανθρωπιστικών επιστημών- Τμήμα Επιστημών της προσχολικής αγωγής και του εκπαιδευτικού σχεδιασμού. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Δαρβίρη, Χ. (2009). *Μεθοδολογία Έρευνας στο χώρο της υγείας*. Αθήνα: Πασχαλίδης ΕΠΕ.
- Δαφέριμος, Β. (2005). *Κοινωνική στατιστική με το SPSS*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Javeau, C. (2000). *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο: Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Θάνου, Α., Νικολακοπούλου, Α. (2006). *Αντίο μικρέ μου φίλε*. Αθήνα. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Κόλλιας, Α. (2007). *Εφαρμογές στατιστικών αναλύσεων στις κοινωνικές επιστήμες* [πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.
- Kroen, W. (2007). Πώς να βοηθήσετε τα παιδιά να αντιμετωπίσουν έναν θάνατο. Αθήνα. Φυτράκης Α.Ε.
- Μαλικιώση- Λοϊζου, Μ.(2001). Η συμβουλευτική ψυχολογία στην εκπαίδευση. Από τη θεωρία στη πράξη. Αθήνα. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Μαυρίδου, Μ. (2010). «Οι αντιλήψεις εφήβων με νοητική καθυστέρηση για το θάνατο». *Διπλωματική εργασία*. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών σπουδών κατεύθυνσης Ειδικής Αγωγής – Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.

- Νύλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (1998). Το πένθος στη ζωή μας. Αθήνα: Μέριμνα.
- Ντουρά, Ε. (2004). «Παιδιά σε κατάσταση πένθους». Πτυχιακή Εργασία. Σχολή Επιστημών του ανθρώπου – Παιδαγωγικό τμήμα προσχολικής εκπαίδευσης. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Ουζούνη, Χ., & Νακάκης, Κ. (2011). «Η Αξιοπιστία και η Εγκυρότητα των Εργαλείων Μέτρησης σε Ποσοτικές Μελέτες». Άρθρο συνεχιζόμενης εκπαίδευσης – νοσηλευτική 2011, 50(2), σελ. 231-239.
- Οικονομάκου, Π. Φ. (2001). «Το πένθος στην προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία». Διδακτορική διατριβή. Τμήμα Εκπαίδευσης και αγωγής στην προσχολική ηλικία. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαδάτου, Δ. (1999). «Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου προσώπου». Αθήνα. Μέριμνα.
- Παπαδάτου, Δ. (2018). «Πως στηρίζουμε τα παιδιά έπειτα από μια καταστροφή». www.efsyn.gr [τελευταία πρόσβαση 30/11/2018].
- Παπακόστα, Ε., Γεωργιάδης, Σ. (2006). Διαχείριση Κρίσεων στα Σχολεία. Αθήνα. Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού.
- Παπαδάτου, Δ. (1999). «Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου προσώπου», Αθήνα: Μέριμνα.
- Papadatou, D. (2009). «In the face of death: Professionals who care for the dying and the bereaved. NY: Springer.
- Papadatou, D. (2012). «Merimna: The Society for the Care of Children and Families Facing Illness and Death». *Grief Matters*, 15, 3, 64-69.
- Ρούσος, Λ. Π., & Τσαούσης, Γ. (2011). Στατιστική στις επιστήμες της συμπεριφοράς με τη χρήση του SPSS. Αθήνα: Τόπος.
- Σαλπιστής, Ν. (2013). «Παιδί και Θάνατος: Το πένθος και ο ρόλος του δασκάλου/ εκπαιδευτικού». *Ψυχολογία*. Μέρος Δεύτερο.
- Στάππα-Μουρτζίνη, Μ. (2010). Αγωγή Υγείας. Βασικές Αρχές –Σχεδιασμός Προγράμματος. Εγχειρίδιο για Εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων.
- Σισμάνη, Ε. (2006). «Διαχειρίζομαι το πένθος - επιστρέφω στη ζωή». Εγχειρίδιο. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού.
- Τσιαντής, Γ. (2005). « Εργασία με τους γονείς. Ψυχαναλυτική ψυχοθεραπεία με παιδιά και εφήβους», Αθήνα: Καστανιώτη.

- Τσιάντης, Γ. (2004). Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χατζηνικολάου, Σ. (2009). «Οι διεργασίες θρήνου στα παιδιά». Περιοδικό «Επιστημονικό Βήμα» του Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών – Μελετών, 11. Σελ.77-90.
- Χατζηχρήστου, Χ.(2003). Ψυχολογική, Διαλεκτική, Συμβουλευτική στο σχολικό πλαίσιο. Ψυχολογία, Ειδικό τεύχος Συμβουλευτικής Ψυχολογίας.
- Χατζηνικολάου, Σ. (2014). «Προσωπικές και εργασιακές παράμετροι που επηρεάζουν την ετοιμότητα, την κινητοποίηση και την επάρκεια των εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για Περιθανάτια αγωγή». Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Χλιαουτάκης, Ι. (2012). «Ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα στην έρευνα υγείας». Ηράκλειο: Τ.Ε.Ι. Κρήτης.
- Balk, D. (2016). « The psychology of death and dying in later life», Handbook of the Psychology of Aging, Chapter 24.
- Bowlby-West, L. (1983). The impact of death on the family system. Journal of Family Therapy, pp.279, 194.
- Cohen, J., Mannarino, P., Deblinger, E. (2006). Treating Trauma and Traumatic Grief in Children and Adolescents. New York. The Guilford Press.
- Kubler-Ross, E. (1969). « Death & Dying». New York: Publ.Scribner.
- Kane, B. (1977). «Children's Concepts of death». <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00221325.1979.10533406>.
- Kiritsi, I. (2010). « Training Program: Developing skills for the promotion of health education. The experience and the prospect of long-term intensive training of health education directors in primary and secondary schooling and directors of counselling centers for youngsters». Athens: KETHEA Prevention Unit 7.
- Lacey, P. (2001). Support Partnerships-Collaboration in Action. London: David Fulton.
- LeShan, E. (1988). Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται. Αθήνα: Θυμάρι.
- Papadatou, D. (2012). «Merimna: The Society for the Care of Children and Families Facing Illness and Death». Grief Matters, 15, 3, 64-69.
- Stroffel, B. (1984). «A Guide to Helping the Grieving Preschooler», Becky Stoffel, University of Pittsburgh.

- Shaver, P., Cassidy, J. (1999). Handbook of attachment: theory research and clinical application. New York. The Guilford Press.
- Stevenson, R. G. (1999). «The role of the school in supporting bereaved students». Proceedings of the symposium «When illness and death affect school life». Athens: Merimna Publications.
- Stevenson, R., Cox, G. (2017). Children, Adolescents and death. Routledge.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τ.Ε.Ι. ΚΡΗΤΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Ερωτηματολόγιο για τη διαχείριση του πένθους και της απώλειας σε παιδιά»

Η έρευνα αυτή αποτελεί σημαντικό υλικό πτυχιακής εργασίας του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης. Το δείγμα της παρούσας έρευνας αποτελείται από τους τελειόφοιτους των τμημάτων Κοινωνικής Εργασίας του ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης και των Παιδαγωγικών τμημάτων Προσχολικής, Δημοτικής και Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σχετικά με την ετοιμότητά τους για υλοποίηση προγραμμάτων περιθανάτιας αγωγής και διαχείρισης πένθους σε παιδιά. Κύριος στόχος της εργασίας είναι η ενασχόληση με το θεωρητικό πλαίσιο και το θεωρητικό υπόβαθρο της περιθανάτιας αγωγής, καθώς, επίσης, και των προγραμμάτων και της εκπαίδευσης στη διαχείριση της απώλειας και του θανάτου.

Το ερωτηματολόγιο έχει σαν στόχο τη διερεύνηση των απόψεων των τελειόφοιτων των τμημάτων, αναφορικά με τους τρόπους διαχείρισης του πένθους και της απώλειας στα παιδιά. Μέσα από την επεξεργασία των απαντήσεών σας θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις ανάγκες που υπάρχουν σε αυτόν τον τομέα. Κάθε απάντησή σας είναι απολύτως σεβαστή και οι απαντήσεις σας είναι ανώνυμες.

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων.

Οι φοιτήτριες

Σκαλίδου Ειρήνη

Κουτρούπη Ελένη

Δημογραφικά Στοιχεία

Φύλο

- Άνδρας
- Γυναίκα

Οικογενειακή Κατάσταση

- Έγγαμος
- Άγαμος
- Χήρος

Σπουδές

- Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
- Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
- Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας

Στις παρακάτω προτάσεις σημειώστε το βαθμό δυσκολίας στις αντίστοιχες καταστάσεις

Ετοιμότητα διαχείρισης Θανάτου

1-Καθόλου 2-Λίγο 3-Αρκετά 4-Πολύ 5-Πάρα πολύ

	1	2	3	4	5
Μου είναι πιο εύκολο να μιλήσω στα παιδιά για το θάνατο, με αφορμή «μικρές» απώλειες (θάνατος κατοικίδιου, φίλος που μετακομίζει).					

Θα ήθελα να εφαρμόσω ένα πρόγραμμα ευαισθητοποίησης των παιδιών για το θάνατο μέσα στην τάξη μου.					
---	--	--	--	--	--

Βαθμός δυσκολίας στην υλοποίηση ενός προγράμματος με θέμα την αγωγή για το πένθος και το θάνατο

	1	2	3	4	5
Φόβος για λανθασμένο χειρισμό					
Έλλειψη συμβουλευτικής βοήθειας ειδικών					
Έλλειψη εκπαιδευτικού υλικού					
Προσωπική αναστολή					

Επιμόρφωση τελειοφοίτων σε θέματα διαχείρισης πένθους

1-Πανεπιστημιακά Ιδρύματα 2-Σεμινάρια Ιδιωτικών Φορέων 3-Οργανώσεις Υγείας 4-Σεμινάρια Σχολικών Συμβούλων 5-Καμία

	1	2	3	4	5
Είχα επιμόρφωση σε θέματα διαχείρισης πένθους στο Παιδαγωγικό Τμήμα.					

Είχα επιμόρφωση σε θέματα διαχείρισης πένθους στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.					
--	--	--	--	--	--

Διερεύνηση των σκέψεων και των συναισθημάτων σε ποικίλες καταστάσεις

1-Διαφωνώ πολύ 2-Διαφωνώ λίγο 3-Συμφωνώ λίγο 4-Συμφωνώ πολύ 5-Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ

	1	2	3	4	5
Με τρομάζει να βρίσκομαι σε κατάσταση με έντονη συναισθηματική φόρτιση.					
Σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης αισθάνομαι αμηχανία και ανησυχία.					
Μερικές φορές δεν αισθάνομαι πολύ συμπονετικά για τους άλλους που αντιμετωπίζουν προβλήματα.					
Συχνά νιώθω τρυφερότητα και νοιάζομαι για ανθρώπους λιγότερο τυχερούς από μένα.					

Σας ευχαριστούμε πολύ για το χρόνο σας!